

PRACE

Instytutu
Europy
Środkowej

Tomasz Stępniewski, Krzysztof Fedorowicz,
Aleksandra Kuczyńska-Zonik,
Dominik Wilczewski, Marta Drabczuk

Mniejszość polska na Białorusi, Litwie, Łotwie i Ukrainie: uwarunkowania, stan aktualny, perspektywy

Redakcja Tomasz Stępniewski

PRACE Instytutu
Europy
Środkowej

Recenzenci Prof. Andrzej Gil,
Katolicki Uniwersytet Lubelski Jana Pawła II
Dr hab. Marcin Orzechowski,
Uniwersytet Szczeciński

Seria Prace Instytutu Europy Środkowej
Numer 9/2020
Redakcja serii Beata Surmacz i Tomasz Stępniewski

Copyright Instytut Europy Środkowej
ISBN 978-83-66413-31-3
Wydawca Instytut Europy Środkowej
ul. Niecała 5
20-080 Lublin
www.ies.lublin.pl

Korekta Anna Paprocka
Projekt okładki i skład www.targonski.pl
Fotografie na okładce © Dziurek | shutterstock.com
© Nataliibiruk | shutterstock.com
© Tiwiplusk | shutterstock.com

Druk www.drukarniaakapit.pl

PRACE

Instytutu
Europy
Środkowej

Tomasz Stępniewski, Krzysztof Fedorowicz,
Aleksandra Kuczyńska-Zonik,
Dominik Wilczewski, Marta Drabczuk

Mniejszość polska na Białorusi, Litwie, Łotwie i Ukrainie: uwarunkowania, stan aktualny, perspektywy

Redakcja Tomasz Stępniewski

Spis treści

Tomasz Stępniewski

Mniejszość polska w państwach Europy Wschodniej: wstęp	7
---	----------

Krzysztof Fedorowicz

Polacy na Białorusi	11
----------------------------------	-----------

Aleksandra Kuczyńska-Zonik

Mniejszość polska na Litwie	57
--	-----------

Dominik Wilczewski

Polacy na Łotwie	83
-------------------------------	-----------

Marta Drabczuk

Polacy na Ukrainie	113
---------------------------------	------------

Tomasz Stępniewski

Mniejszość polska w państwach Europy Wschodniej: wstęp

Oddajemy w ręce Czytelników analizę będącą próbą nazskicowania sytuacji Polaków mieszkających w państwach Europy Wschodniej. Inaczej mówiąc, analizujemy sytuację mniejszości polskiej w państwach powstałych po rozpadzie Związku Sowieckiego. Niemal 30-letni okres od upadku ZSRS skłania do refleksji nad warunkami politycznymi, ekonomicznymi i społeczno-kulturowymi, w jakich funkcjonuje Polonia, ale także nad jej ogólną „kondycją”.

Uwzględniając uwarunkowania historyczne, należy wyraźnie zaznaczyć, że burzliwe dzieje Europy Środkowej i Wschodniej w zasadniczy sposób wpłynęły na sytuację

Polaków w tej części Europy. W 2019 roku obchodziliśmy 450. rocznicę zawarcia unii lubelskiej i poświęciliśmy wiele uwagi – w Lublinie, ale również w Polsce – dziedzictwu kulturowo-historycznemu Rzeczypospolitej Obojga Narodów¹. Pomimo niekwestionowanych zalet unia polsko-litewska miała również wady, które w konsekwencji doprowadziły do jej upadku. Jednym z głównych problemów była z pewnością nieumiejętność (i/lub niemożliwość) przekształcenia unii polsko-litewskiej w unię polsko-litewsko-ruską (*de facto* ukraińską). Do zawarcia unii lubelskiej doszło w czasach rozkwitu Rzeczypospolitej, później sytuacja zaczęła się pogarszać. Nie zmienia to jednak faktu, że przez dwa stulecia na obszarze Rzeczypospolitej funkcjonował świat wielokulturowy, a jego ślady widoczne są do dziś w mieście unii – Lublinie². Niniejsza praca również odnosi się do spuścizny dawnej Rzeczypospolitej – jej zasięgu terytorialnego (w szczytowym okresie terytorium Rzeczypospolitej rozciągało się od Morza Bałtyckiego do Morza Czarnego) oraz zmienności jej granic. Tragiczny i burzliwy wiek XX spowodował przesunięcie granic Polski w kierunku zachodnim, a tym samym pozostawienie Polaków na obszarach, które weszły w skład innych państw. W okresie funkcjonowania Związku Sowiec-

1 T. Stępniewski, B. Surmacz, *Rzeczpospolita Obojga Narodów pierwowzorem współczesnej Unii Europejskiej: wstęp*, [w:] *Stosunki Polski z Litwą, Białorusią i Ukrainą 450 lat po Unii Lubelskiej*, red. T. Stępniewski, B. Surmacz, Instytut Europy Środkowej, Lublin 2019, s. 7-15.

2 Ibidem.

kiego temat mniejszości polskiej był praktycznie nieobecny w dyskusjach i badaniach naukowych. Władze komunistyczne utrudniały kontakty rządu PRL z Polonią mieszkającą na wschodnich rubieżach Europy. Dopiero na przełomie lat 80. i 90. XX wieku w wyniku zmian politycznych w państwach Europy Środkowej i Wschodniej pojawiły się nowe możliwości prowadzenia przez Polskę bardziej aktywnej polityki wobec mniejszości polskiej zamieszkującej te tereny. Innymi słowy, od upadku ZSRS sytuacja międzynarodowa zaczęła ewoluować. Zmienił się układ geopolityczny w tej części kontynentu, a tym samym warunki, w jakich realizowana jest polityka zagraniczna Polski – w tym także wobec państw położonych na Wschodzie. Na początku lat 90. XX wieku zarówno polscy decydenci, jak i po części społeczeństwo stawiali sobie za cel członkostwo w Sojuszu Północnoatlantyckim i Unii Europejskiej. Założenia te osiągnięto odpowiednio w 1999 i 2004 roku. Można zaryzykować stwierdzenie, że skoncentrowanie się przez Polskę przede wszystkim na integracji ze strukturami zachodnimi spowodowało, że w latach 90. XX wieku temat Europy Wschodniej i tym samym mniejszości polskiej zszedł na dalszy plan.

Publikacja przygotowana przez Instytut Europy Środkowej w Lublinie służy przybliżeniu sytuacji mniejszości polskiej na Białorusi, Litwie, Łotwie i Ukrainie. Jest to pierwsza publikacja z cyklu analiz na temat sytuacji Polonii w państwach Europy Środkowej i Wschodniej. Objętość niniejszej pracy nie pozwala na wyczerpującą czy pełnowymiarową

analizę przedstawionych zagadnień, jednak zaproponowane studia są swego rodzaju kompendium na temat sytuacji Polonii w tych państwach.

Jako redaktor chciałbym podziękować Autorom poszczególnych rozdziałów: Marcie Drabczuk, Krzysztofowi Fedorowiczowi, Aleksandrze Kuczyńskiej-Zonik i Dominikowi Wilczewskiemu za zaangażowanie w przygotowanie artykułów do niniejszego wydania. Mam nadzieję, że poszczególne studia będą punktem wyjścia do dalszych badań i dyskusji, zwłaszcza że zdaniem Autorów perspektywy dotyczące Polaków zamieszkujących tereny poddanych analizie państw nie rysują się zbyt optymistycznie.

Tomasz Stępniewski

Krzysztof Fedorowicz

Polacy na Białorusi

Rozpad ZSRR umożliwił Polakom na Białorusi podjęcie działań na rzecz kształtowania świadomości narodowej poprzez rozwój polskiego szkolnictwa i życia kulturalnego opartego na pielęgnowaniu tradycji narodowych. W pierwszych latach niepodległej Białorusi miało miejsce spontaniczne odrodzenie polskości i polskiej mniejszości, co już wówczas wywołało obawy strony białoruskiej. Polacy na Białorusi po latach społecznej degradacji podjęli działania zmierzające do harmonijnego współistnienia w białoruskim społeczeństwie i budowy demokratycznego państwa. Jednak polityczne zmiany na Białorusi w latach 1994-1996 i ukształtowanie autorytarnego systemu politycznego znacznie utrudniły funkcjonowanie polskiej społeczności. Coraz częściej Polacy na Białorusi są traktowani jako zagrożenie i grupa niełojalna wobec władz, szczególnie na obszarach, gdzie stanowią większość.

W 2005 roku doszło do podziału największej polskiej organizacji Związku Polaków na Białorusi na dwie równoległe organizacje. Głębokie podziały i konflikty w społeczności polskiej oraz ingerencje białoruskich władz stały się przyczyną marginalizacji Polaków na Białorusi. Cechą charakterystyczną jest szybko postępujące wynarodowienie, rusyfikacja polskiego szkolnictwa i bariery prawne w rozwoju polskiej społeczności. Bez dobrze ukierunkowanej pomocy z Polski polska społeczność w dłuższej perspektywie i w obecnej sytuacji politycznej Białorusi skazana jest na całkowitą asymilację narodową.

1. Zarys historii mniejszości polskiej na Białorusi

Polacy na Białorusi są drugą największą mniejszością narodową na terenie tego kraju, po mniejszości rosyjskiej. Jednocześnie są największą polską mniejszością na obszarze byłego ZSRR. W zdecydowanej większości są ludnością autochtoniczną, historycznie związaną z zamieszkiwanym przez siebie obszarem. Polacy na Białorusi tworzą zwarte skupiska i zajmują obszary przede wszystkim położone w dawnych granicach II Rzeczypospolitej (byłe województwa: wileńskie, białostockie, nowogródzkie i brzeskie).

Obecnie największym skupiskiem ludności polskiej na Białorusi jest obwód grodzieński, szczególnie obszary wzdłuż granicy białorusko-litewskiej (Grodno, Lida, Szczuczyn, Wronowo), zachodnia część obwodu witebskiego wzdłuż granicy białorusko-łotewskiej (Brasław, Postawy) oraz część obwodu brzeskiego (Baranowicze). Według danych z ostatniego spisu narodowego Republiki Białoruś z 2009 roku w obwodzie grodzieńskim zamieszkuje ponad 230 tys. Polaków, co stanowi około 21,5% całej ludności tego obwodu i 78% ogółu ludności polskiej na Białorusi¹. W dwóch rejonach tego obwodu Polacy stanowią oficjalnie dominującą grupę (rejon

¹ *Распределение населения по отдельным национальностям по областям и г. Минску, Перепись населения Республики Беларусь 2009*, <https://www.belstat.gov.by/informatsiya-dlya-respondenta/perepis-naseleniya/perepis-naseleniya-2009-goda/vyhodnye-reglamentnye-tablitsy/natsionalnyi-sostav-naseleniya-grazhdanstvo/> [25.06.2020].

woronowski – 80,8%, rejon szczuczyński – 46,4%). Poza tym mniejsze skupiska Polaków znajdują się na terenie Mińska i obwodu mińskiego (31 tys., ok. 10% ogółu Polaków na Białorusi). Obecność Polaków w granicach dzisiejszej Białorusi jest bezpośrednim efektem dwóch procesów historycznych: powstania Rzeczypospolitej Obojga Narodów oraz zmian granicznych, jakie miały miejsce podczas i po zakończeniu II wojny światowej.

Terytorium dzisiejszej Białorusi stanowiło część Wielkiego Księstwa Litewskiego, które w 1385 roku połączyło się unią personalną z Królestwem Polskim, dając początek wielowiekowym związkom Polski i Litwy. W kolejnych latach w wyniku podejmowanych działań integracyjnych kształtowały się podwaliny państwa polsko-litewskiego. W 1569 roku w Lublinie w wyniku zawarcia unii lubelskiej przez Koronę Królestwa Polskiego i Wielkie Księstwo Litewskie doszło ostatecznie do powstania jednego państwa – Rzeczypospolitej Obojga Narodów. Powołano nowy organizm polityczny, wieloetniczny, wielokulturowy i wielowyznaniowy, którego funkcjonowanie wpłynęło na późniejsze losy całego obszaru Europy Wschodniej.

Tym samym już od końca XIV wieku na tereny wspólczesnej Białorusi zaczęła licznie napływać ludność polska, zwłaszcza duchowieństwo, żołnierze, urzędnicy i mieszczanie. W dłuższym okresie czasu język polski zaczął dominować, nie tylko stając się mową elit, ale także trwale zakorzeniając się w miastach, a nawet wśród chłopów. Od-

działywanie strony polskiej było tak silnie, że do XVII wieku duże miasta uległy polonizacji². Okres pomiędzy unią lubelską a rozbiorami jest dla Polaków czasem kulturowej, wyznaniowej i politycznej dominacji. W pamięci kulturowej Polaków Rzeczpospolita Obojga Narodów zapisała się zdecydowanie pozytywnie i jest wspominana z sentymentem i nostalgią. Proces polonizacji i duchowej ekspansji Kościoła katolickiego i Cerkwi unickiej doprowadził do sytuacji, w której Polacy byli postrzegani jako naród dominujący pod wieloma względami.

Dopiero okres rozbiorów po raz pierwszy naruszył polską dominację na tym obszarze. Szczególnie po klęsce powstania listopadowego i styczniowego władze rosyjskie rozpoczęły masową akcję walki z polskością. Przejawiało się to głównie odgórną rusyfikacją obszarów zamieszkiwanych przez Polaków (likwidacja drobnej szlachty, zamykanie polskich szkół, kościołów, ograniczanie możliwości posługiwania się językiem polskim i deportacje w głąb Rosji).

Największy i nieodwracalny wpływ na losy polskiej ludności zamieszkującej terytorium dzisiejszej Białorusi miały I i II wojna światowa i ich konsekwencje, związane przede wszystkim z radziecką okupacją i zmianami granic. Już w marcu 1921 roku, w wyniku podpisania w Rydze przez Rosję Radziecką i Polskę traktatu pokojowego, doszło do pierwszego

² A. Gil, *Unia lubelska 1596 roku*, [w:] *Stosunki Polski z Litwą, Białorusią i Ukrainą 450 lat po unii lubelskiej*, red. T. Stępniewski, B. Surmacz, Lublin 2019, s. 17-27.

podziału na terenach zamieszkanym przez Polaków. Mimo że w granicach II Rzeczypospolitej pozostała znaczna część Polaków, to jednak w Białoruskiej Socjalistycznej Republice Radzieckiej w 1926 roku narodowość polską zadeklarowało 97,5 tys. osób, a w roku 1937 prawie 120 tys. ankietowanych³. II wojna światowa i przekształcenie granic doprowadziły do znacznych przeobrażeń w zakresie położenia i funkcjonowania Polaków. Zmiana sytuacji polityczno-społecznej i przynależności państwowej w sposób szczególny dotknęła zachodnią część Białorusi, wchodzącą wcześniej w skład II Rzeczypospolitej. Deportacje z lat 1939-1941, przesiedlenia w głąb ZSRR oraz wyjazdy do Polski w ramach akcji repatriacji doprowadziły do znacznego spadku liczby Polaków na Białorusi.

Władze radzieckie od początku kształtowania się nowego systemu politycznego na terytoriach byłej II Rzeczypospolitej prowadziły szeroko zakrojoną akcję eliminowania z życia społecznego osób mogących w jakikolwiek sposób zagrozić formowaniu się nowego systemu. Polityka represyjna szczególnie mocno dotknęła Polaków, jako grupę uprzywilejowaną w II Rzeczypospolitej. W ramach odpowiedzialności zbiorowej w latach 1939-1941 w czterech zasadniczych akcjach deportacyjnych z terytorium Białorusi wywieziono ponad 120 tys. Polaków⁴. Z kolei w latach 40. i 50. XX wieku

³ E. Mironowicz, *Białoruś*, Warszawa 2007, s. 75; P. Eberhardt, *Przemiany narodowościowe na Białorusi w XX wieku*, Warszawa, s. 90.

⁴ W. Śleszyński, *Świat pogranicza. Stosunki społeczno-polityczne na pograniczu polsko-litewsko-białoruskim w XIX i XX wieku*, Białystok 2009, s. 184-185.

w wyniku repatriacji z Białorusi wyjechało do Polski około 480 tys. osób⁵. Do Polski wyjeżdżali przede wszystkim Polacy o wysokim wykształceniu i silnej tożsamości narodowej, zwłaszcza mieszkańcy miast. Na Białorusi pozostała ludność najbiedniejsza, o niskim wykształceniu, zamieszkująca głównie obszary wiejskie i teraz pozbawiona elit.

Po II wojnie światowej w sposób istotny zmienił się przede wszystkim status Polaków na przyłączonych do ZSRR obszarach II Rzeczypospolitej. Z ludności dominującej i stanowiącej elitę stali się mniejszością narodową w obcym państwie. Ponadto byli jedyną mniejszością, której istnienia władze nie dopuszczały do społecznej świadomości. Wyrażnemu zmniejszeniu uległa liczba Polaków, ale także pogorszyła się zajmowana przez nich pozycja. Nie funkcjonowały polskie media, instytucje kultury i szkoły. Zgodnie z polityką ówczesnych władz, na Białorusi nie było Polaków, tylko spolonizowani Białorusini lub Białorusini katolicy⁶. Deklaracja przynależności do narodu polskiego podczas spisu oznaczała świadome przekreślenie możliwości zrobienia kariery zawodowej i skazanie się na obywatela drugiej kategorii. W przypadku młodzieży było to równoznaczne z brakiem możliwości zdobycia wyższego wykształcenia.

⁵ P. Eberhardt, *Między Rosją a Niemcami. Przemiany narodowościowe w Europie Środkowo-Wschodniej w XX w.*, Warszawa 1996, s. 185.

⁶ A. Bobryk, *Przemiany pozycji Polaków w stratyfikacji społecznej mieszkańców Brześcia jako miasta pogranicza*, [w:] *Polska – Białoruś. Problemy sąsiedztwa*, red. H. Chałupczak, E. Michalik, Lublin 2005, s. 129-130.

Polacy w Białoruskiej Socjalistycznej Republice Radzieckiej postrzegani byli jako element obcy pod względem narodowym, cywilizacyjnym i klasowym. Wyróżniało ich przywiązanie do kościoła, tradycji i języka. Początkowo zachowywali też dystans do systemu społecznego i nie garnęli się do instytucji życia politycznego. To z kolei powodowało, że zajmowali niższą pozycję społeczną. Pozbawienie Polaków elit i inteligencji nie sprzyjało ich rozwojowi jako społeczności, szybko ulegali regresji i procesowi wynaradawiania. Ich sytuację pogarszał fakt, że granicząca z Białorusią Polska do połowy lat 80. XX wieku nie wykazywała zainteresowania ich losem.

Według oficjalnych spisów ludności dokonywanych w ZSRR zarówno przed II wojną światową, jak i po niej liczba Polaków na tle pozostałych grup narodowych zawsze miała najszybciej i najbardziej wyraźnie. Pierwszy powojenny spis ludności przeprowadzony w 1959 roku wykazał 538,9 tys. Polaków, co stanowiło wówczas 6,7% ludności BSRR. W obwodzie grodzieńskim było ich 332 tys., w witebskim 83 tys., w mińskim 64 tys. i w brzeskim 42 tys.

Następny spis w 1979 roku wykazał, że na obszarze Białorusi mieszkało już tylko 403 tys. Polaków. W ciągu 20 lat nastąpił gwałtowny i nie do końca zrozumiały spadek liczby ludności polskiej o ponad 135 tys.⁷ Tadeusz Kruczkowski,

⁷ Z. J. Winnicki, *Współczesna kondycja polskiej mniejszości narodowej w Republice Białoruś*, [w:] *Polska – Białoruś. Wybrane aspekty polityczne i gospodarcze*, red. M. S. Wołański, G. Tokarz, Toruń 2007, s. 122-123.

działacz polonijny, tłumaczy ten gwałtowny spadek liczby Polaków tzw. przepisywaniem, czyli działaniami ówczesnych władz BSRR zmierzającymi do szybkiej asymilacji i rusyfikacji Polaków. Jego zdaniem podczas spisów władze dokonywały fałszerstw i często wbrew woli ankietowanych „zapisywały” ich jako Białorusinów. Na dowód wskazuje, że po 1959 roku nie było już masowych wyjazdów do Polski w ramach repatriacji, a równocześnie ze spadkiem liczby Polaków w zamieszkałych przez nich rejonach miał miejsce gwałtowny wzrost liczby mieszkańców wsi narodowości białoruskiej⁸.

Wielu Polakom na Białorusi w czasach radzieckich wpiisywano pod presją inną narodowość do dokumentów czy kwestionariuszy spisów powszechnych i dokonywano w różny sposób nieprawidłowości zmierzających do uzyskania danych statystycznych korzystnych dla organów władzy i wskazujących na radykalny spadek liczby Polaków. W efekcie tego rodzaju działań, politycznej indoktrynacji, braku możliwości nauczania języka polskiego i ograniczania zakresu używania języka ojczystego część społeczności polskiej z biegiem czasu zmieniała też orientację narodową, licząc tym samym na uzyskanie wyższego statusu i pozycji.

Dopiero w drugiej połowie lat 80. XX wieku Polacy zyskali możliwość zaktywizowania działań na rzecz odbudowy swo-

⁸ T. Kruczkowski, *Uwarunkowania aktywności narodowej Związku Polaków na Białorusi*, [w:] *Polska – Białoruś. Problemy sąsiedztwa...*, s. 111-112.

jej tożsamości narodowej, języka i kultury. W celu zalegalizowania swojej działalności w ówczesnej BSRR próbowali nawiązać dialog z władzami, które jednak pomimo wcielenia w życie polityki pierestrojki niechętnie, a nawet wrogo odnosiły się do dążeń Polaków na Białorusi. Mimo nieprzychylności władz zaczęły powstawać pierwsze polskie organizacje na Białorusi, których nadrzędnym zadaniem było m.in. stworzenie polskojęzycznego szkolnictwa i pielęgnowanie tradycji narodowych⁹.

2. Stan aktualny i liczebność Polaków na Białorusi

Kwestią wysoce problematyczną jest ustalenie rzeczywistej liczby Polaków na Białorusi. Pod tym względem istnieją duże rozbieżności między danymi oficjalnymi a szacunkami działaczy organizacji polskich oraz hierarchów Kościoła katolickiego na Białorusi. Obie grupy zdecydowanie kwestionują liczbę Polaków podawaną przez władze białoruskie. Zgodnie z najnowszym spisem powszechnym Republiki Białoruś z 2009 roku narodowość polską zadeklarowało 294,5 tys. respondentów, co stanowi 3,1% ludności Białorusi¹⁰.

⁹ H. Giebień, *Organizacje Polaków przed zjednoczeniem w strukturze Związku Polaków na Białorusi*, [w:] *Polska mniejszość narodowa na Białorusi 1988-2009. Ocena minionego dwudziestolecia*, red. Z. J. Winnicki, T. Gawin, Białystok 2009, s. 65-75.

¹⁰ *Перепись населения Республики Беларусь 2009, Население по национальности и родному языку*, https://www.belstat.gov.by/upload-belstat/upload-belstat-pdf/perepis_2009/5.8-o.pdf [30.06.2020].

Dokonując analizy oficjalnych spisów narodowych, przeprowadzonych w czasach zarówno ZSRR, jak i niepodległej Białorusi, widać wyraźnie, że liczba Polaków w ostatnim czasie dość szybko spada, szczególnie w niepodległej Białorusi.

Ostatni spis narodowy w ZSRR z 1989 roku wykazał, że na terenie współczesnej Białorusi pod koniec funkcjonowania ZSRR zamieszkiwało 417,7 tys. Polaków¹¹. Z kolei w pierwszym spisie w niepodległej Białorusi z 1999 roku narodowość polską zadeklarowało 396 tys. osób, co stanowiło ok. 3,9% ludności Białorusi¹². Dość zaskakujący jest natomiast radykalny spadek liczby Polaków o 100 tys. w ciągu 10 lat, między spisem z 1999 a spisem z 2009 roku.

Z oficjalnymi danymi nie zgadzają się przedstawiciele polskiej społeczności na Białorusi, których zdaniem nie są one wiarygodne. Kardynał Kazimierz Świątek, jako arcybiskup metropolita mińsko-mohylewski w latach 1991-2006, liczbę osób czynnie uczestniczących w życiu Kościoła katolickiego i tym samym utożsamiających się z polskością szacował na 1,2 mln¹³. Według wyliczeń Kościoła katolickiego z 2009 roku liczba katolików na Białorusi wynosi 1,4 mln osób (ok. 15%

¹¹ Z. J. Winnicki, *Współczesna kondycja...*, s. 123.

¹² *Национальный состав населения Республики Беларусь 1999*, <https://www.belstat.gov.by/informatsiya-dlya-respondenta/perepis-naseleniya/perepis-naseleniya-1999-goda/tablichnye-dannye/natsionalnyi-sostav-naseleniya-respubliki-belarus> [30.06.2020].

¹³ Z. J. Winnicki, *Polska mniejszość narodowa w Republice Białoruś na tle struktury i statusu prawnego mniejszości narodowych na Białorusi*, [w:] *Europa Wschodnia. Dekada transformacji. Białoruś*, red. B. J. Albin, W. Baluk, Wrocław 2004, s. 222.

mieszkańców państwa), z których 60% mieszka głównie w obwodzie grodzieńskim¹⁴. Hierarchowie Kościoła katolickiego na Białorusi są zdania, że zdecydowana większość katolików obrządku zachodniego utożsamia się z polskością.

Czynnik kościelny miał i ma istotny wpływ na sytuację i położenie większości Polaków na Białorusi, a także na relacje polityczne Polski i Białorusi. Kościół katolicki obrządku łacińskiego na Białorusi jest „kulturowo polski” ze względu na przeważający skład narodowościowy wiernych i panujący w nim język (szczególnie na Grodzieńszczyźnie). Większość katolików na Białorusi spontanicznie utożsamia się z polskością czy też z narodowością polską – są to osoby mające polską świadomość narodową, także osoby narodowości białoruskiej znające język polski lub nawet go nieznające, ale uważające się za Polaków ze względu na swoje wyznanie katolickie. Ta ostatnia kategoria często określana jest na Białorusi jako tzw. kościelni Polacy¹⁵.

Z kolei działacze Związku Polaków na Białorusi określają liczbę Polaków na ok. 1,1-1,2 mln¹⁶ – na tyle szacują optymalną liczbę minimum świadomych swego pochodzenia Polaków na Białorusi. Ustalenie rzeczywistej liczby Polaków na Białorusi jest zadaniem bardzo trudnym z uwagi na różny

¹⁴ Рыма-каталіцкі Касцёл у Беларусі: статыстычныя даныя на 1 сакавіка 2009 г., <http://old.catholic.by/2/belarus/dioceses.html> [30.06.2020].

¹⁵ R. Dzwonkowski, *Sytuacja religijna Polaków na Białorusi*, [w:] *Polska – Białoruś. Problemy sąsiedztwa...*, s. 93.

¹⁶ T. Kruczkowski, *Uwarunkowania aktywności narodowej...*, s. 111.

poziom świadomości narodowej. Warto w tym względzie zwrócić uwagę na kulturologiczno-semiotyczne badania przeprowadzone przez prof. Elżbietę Smułkową, była ambasador Polski na Białorusi, która wyróżniła cztery kategorie/poziomy polskości na Białorusi¹⁷:

- polskość jako kategoria światopoglądowa (przynależność do narodu wierzących, nieateistów i niekomunistów);
- polskość jako kategoria wyznaniowa (wiara katolicka, czyli polska, Polak-katolik jestem katolikiem, a więc też Polakiem, wiara w Boga i uczestnictwo w obrzędach jako sedno polskości);
- polskość jako kategoria stanowa (synonim szlachectwa);
- polskość jako kategoria narodowa (wyraźna identyfikacja narodowa, intelektualne przyswojenie dziedzictwa kulturowego, język polski, polska kultura, literatura, działalność w polskich organizacjach).

Biorąc pod uwagę powyższe kwestie i oficjalne dane władz białoruskich, deklarowane w spisach narodowych, szacunki władz kościelnych, działaczy polskich organizacji i zróżnicowany stan świadomości narodowej w odniesieniu do ostatecznej liczby Polaków na Białorusi, można

¹⁷ E. Smułkowa, *O wieloznaczności pojęcia „polak”, „polski” na Białorusi*, [w:] *Białoruś i pogranicza. Studia o języku i społeczeństwie*, red. E. Smułkowa, Warszawa 2002, s. 555-559.

przyjąć, że szacunkowo jest ich obecnie ponad dwukrotnie więcej, niż wynika z oficjalnych deklaracji, co dałoby liczbę ok. 600 tys. osób.

3. Struktury organizacyjne Polaków na Białorusi

3.1. Związek Polaków na Białorusi 1990-2005

Polska społeczność na Białorusi zrzeszona jest w kilku organizacjach, z których najliczniejszy jest Związek Polaków na Białorusi. Do momentu podziału na dwie części w 2005 roku była to największa organizacja mniejszości polskiej reprezentująca interesy etnicznych Polaków zamieszkujących Białoruś. Jej korzenie sięgają 1988 roku, kiedy to w Grodnie powstało Polskie Stowarzyszenie Kulturalno-Oświatowe im. Adama Mickiewicza. Postawiło sobie za cel rozwój polskiego szkolnictwa i życia kulturalnego opartego na pielęgnowaniu tradycji narodowych. Polonijni działacze z Lidy, Grodna, Mińska, Baranowicz i Brześcia szybko doszli do wniosku, że w walce o prawa Polaków na Białorusi sukces można odnieść w ramach jednej, skonsolidowanej organizacji o zasięgu ogólnokrajowym. Tym samym w 1990 roku nastąpiło zjednoczenie dotychczas działających organizacji polonijnych w jedną o nazwie Związek Polaków na Białorusi¹⁸ (ZPB). Przez 10 lat, do 2000 roku, jego prezesem był Tadeusz Gawin.

¹⁸ T. Kruczkowski, *Uwarunkowania aktywności narodowej...*, s. 112.

Do 1994 roku działalność ZPB przypadła na okres demokratycznych przemian na Białorusi i koncentrowała się głównie na kwestii utworzenia systemu polskiego szkolnictwa. Potem rozpoczął się etap, kiedy białoruskie władze coraz częściej podejmowały działania zmierzające do utrudnienia działalności ZPB. W celu realizacji swoich zadań, Związek zdecydował się także rozpocząć działalność polityczną. Jeszcze w 1990 roku prezes ZPB Tadeusz Gawin bez powodzenia kandydował na deputowanego ludowego do Rady Najwyższej BSRR. Była to pierwsza próba podjęcia politycznej aktywności ze strony polskiej mniejszości, która chciała zaistnieć na białoruskiej scenie politycznej. Dążenie to nie spotkało się z przychylnością ówczesnych władz, które czuły zagrożenie ze strony rosnącej w siłę polskiej organizacji.

W 1994 roku kierownictwo ZPB podjęło decyzję o poparciu kandydatury Zenona Paźniaka (lidera Białoruskiego Frontu Narodowego) w wyborach prezydenckich. Jednak opowiadając się za demokratycznymi przemianami w społeczeństwie białoruskim, współpracując z opozycją białoruską i innymi niezależnymi organizacjami społecznymi, Związek popadł w niełaskę u władz centralnych i lokalnych, które w obawie przed utratą stanowiska nie wspierały już dążeń Polaków do rozwoju polskiego szkolnictwa. Konsekwencją

tych działań była próba (nieudana) delegalizacji ZPB przez władze białoruskie w 1999 roku¹⁹.

Po dymisji Tadeusza Gawina ze stanowiska prezesa Związku w listopadzie 2000 roku nastąpiły zmiany w kierunku działania organizacji. Podczas V Zjazdu ZPB również w listopadzie 2000 roku została podjęta uchwała, zgodnie z którą Związek zrezygnował z aktywności politycznej. Prezesem został Tadeusz Kruczkowski, który miał zdecydowanie inną wizję ZPB.

Zerwano współpracę z białoruskimi organizacjami demokratycznymi, a ZPB od tej pory miał się koncentrować na działalności kulturalno-społecznej i edukacyjnej. Nowy prezes uważał, że Polacy na Białorusi nie mogą się politycznie angażować i krytykować władz, gdyż może się to stać dla nich wielkim zagrożeniem, a ponadto może ich narazić na zarzut dążenia do polonizacji Białorusinów²⁰. Związek stał się organizacją wspierającą władze państwowe na Białorusi i nie uczestniczył w bieżącej działalności politycznej. Zmiana prezesa oraz uległa postawa kierownictwa ZPB wobec władz nie przyniosły jednak spodziewanego rezultatu. Okres rządów Kruczkowskiego jest nazywany okresem „stagnacji”

¹⁹ H. Giebień, *Polska mniejszość narodowa zagrożeniem dla ładu wewnętrznego Białorusi? Zarys stosunku władz państwowych do polskiej mniejszości na Białorusi*, „Wschodnioznawstwo” 2012, nr 6, s. 37-39.

²⁰ T. Kruczkowski, *Polacy na Białorusi na tle historii i współczesności*, Słonim 2003, s. 243.

i „cofnięcia się” rozwoju polskiej organizacji, a także podporządkowania się władzom²¹.

Po kilku latach w marcu 2005 roku podczas VI Zjazdu ZPB doszło w kierownictwie Związku do eskalacji personalnego konfliktu, który narastał w nim od dłuższego czasu, a łączył się z próbą podjęcia walki o zachowanie niezależności organizacji. Białoruskie władze na początku 2005 roku rozpoczęły „działania prewencyjne”, polegające na przejęciu kontroli nad wszelkimi niezależnymi od nich formami działalności społecznej.

W pierwszej kolejności uderzyło to w ZPB, jedną z największych na Białorusi organizacji społeczno-kulturalnych. W marcu 2005 roku w Grodnie podczas zjazdu Związku, pomimo „profilaktycznych” działań władz białoruskich na rzecz zachowania status quo, większość delegatów opowiedziało się za zmianą prezesa. Na to stanowisko wybrano Andżelikę Borys, która krytycznie wypowiadała się na temat dotychczasowej polityki prezesa Tadeusza Kruczkowskiego²². Ta niekorzystna dla władz decyzja została wkrótce podważona przez ministerstwo sprawiedliwości Białorusi, które uznało zjazd za nieprawomocny, powołując się na uchybienia proceduralne i naruszenie statutu.

²¹ T. Gawin, *Związek Polaków na Białorusi 1988-2005. Historia działalności*, Białystok 2007, s. 44.

²² K. Fedorowicz, *Polityka Polski wobec Rosji, Ukrainy i Białorusi w latach 1989-2010*, Poznań 2011, s. 276-277.

W lipcu 2005 roku białoruskie władze doprowadziły do siłowego przejęcia Związku. Do siedziby ZPB w Grodnie wtargnęła milicja i siłą wyprowadziła dyżurujących tam działaczy. Kontrolę nad budynkiem i organizacją przejął Tadeusz Kruczkowski. Osoby niegodzące się na „nowy porządek” w ZPB zostały poddane brutalnym represjom i szykanom. Nasilono także nękanie niepokornych działaczy Związku. W sierpniu 2005 roku w Wołkowysku odbył się powtórzony zjazd ZPB. Odpowiednio dobrani i wyselekcjonowani przez lokalną administrację delegaci niemal jednogłośnie wybrali na prezesa ZPB Józefa Łuczniaka, cieszącego się poparciem białoruskich władz. Polskie władze uznały, że powtórzony zjazd był niedemokratyczny, a wybrany na nim zarząd nie jest wiarygodnym partnerem do reprezentowania społeczności polskiej na Białorusi. W konsekwencji po siłowym przejęciu ZPB przez białoruskie władze strona polska nie uznała nowych władz tej organizacji i zaprzestała pomocy finansowej²³.

W rezultacie od 2005 roku na Białorusi funkcjonują obecnie dwie równoległe polskie organizacje:

- Związek Polaków na Białorusi „legalny – reżimowy” – wyłoniony przez władze białoruskie z Mieczysławem Łysym jako prezesem (nieuznawany przez polskie władze);

²³ R. Foks, *Konflikt białorusko-polski. 11 marca – 24 sierpnia 2005 r.*, [w:] *Polska – Białoruś. Wybrane aspekty polityczne i gospodarcze...*, s. 169-174.

- Związek Polaków na Białorusi „nielegalny – nieuznawany przez władze Białorusi” (uznawany przez polskie władze) ze zdelegalizowanym kierownictwem, na czele którego stoi Andżelika Borys.

Największa organizacja mniejszości polskiej uległa rozbiciu organizacyjnemu i wewnętrznym podziałom, czego negatywnym skutkiem jest znaczne ograniczenie prac w oddziałach terenowych Związku, co z kolei niekorzystnie odbija się na losach dalszego polskiego odrodzenia.

3.2. Związek Polaków na Białorusi „legalny – reżimowy” (nieuznawany przez polskie władze)

Nieuznawana przez polskie władze część Związku Polaków na Białorusi funkcjonuje w tym kraju legalnie i jest zarejestrowana pod nazwą Społeczne Zjednoczenie „Związek Polaków na Białorusi” (Грамадскае аб’яднанне „Саюз палякаў на Беларусі”), którego prezesem od 2013 roku jest Mieczysław Łysy. Organizacja stawia sobie za cel: wspieranie odrodzenia i rozwoju polskiej kultury oraz odrodzenia narodowego i kształtowania tożsamości narodowej, a także zapewnienie nauczania języka polskiego, wsparcie polskiej twórczości literackiej, artystycznej oraz ludowej, badanie, popularyzację działalności, osiągnięć i wkładu w naukę wybitnych Polaków, w tym urodzonych na Białorusi, wychowanie w duchu patriotyzmu i szacunku dla historii oraz krzewienie tradycji przyjaźni i współpracy narodów polskiego i białoruskiego. Obecnie ZPB liczy ok. 7 tys. członków i ma oddziały

w ponad 70 miejscowościach we wszystkich obwodach Białorusi, a jego siedzibą jest Mińsk²⁴.

W ramach działalności Związek organizuje wiele uroczystości i imprez tak lokalnych, jak i ogólnokrajowych, które sprzyjają zachowaniu polskich tradycji i kultury narodowej. Sprawuje patronat nad 80 polskimi zespołami amatorskimi. Obecnie Mieczysław Łysy przyjął strategię otwartości na współpracę zarówno z nieuznanym ZPB, jak i z władzami Polski. W wypowiedziach dla mediów na Białorusi podkreślił potrzebę dialogu i zjednoczenia obu związków. Zaproponował również, by pierwsze kroki na drodze współpracy skierowane były na aktywizację wspólnych z Polską projektów kulturalnych poprzez organizację różnego rodzaju festynów.

Spółeczne Zjednoczenie „Związek Polaków na Białorusi” nie jest uznawane przez polskie władze za organizację reprezentującą interesy społeczności polskiej na Białorusi i w związku z tym nie jest finansowane przez stronę polską. Część działaczy posiada zakaz wjazdu do Polski. Organizacja po 2005 roku przejęła zdecydowaną większość obiektów służących rozwojowi polskiej kultury (Domy Polskie), które wcześniej, przed rozłamem, zostały sfinansowane przez polskie władze. Wyjątkiem jest Dom Polski w Baranowiczach.

²⁴ Serwis informacyjny Związku Polaków na Białorusi, http://www.old.zpb.by/index.php?option=com_content&view=article&id=38&Itemid=28 [29.06.2020].

3.3. Związek Polaków na Białorusi „nielegalny – nieuznawany przez władze Białorusi” (uznawany przez polskie władze)

Po rozłamie na dwie organizacje, Związek Polaków na Białorusi funkcjonuje nielegalnie. Od 2005 do 2010 na jego czele stała Andżelika Borys. W latach 2010-2012 obowiązki przewodniczącej ZPB pełniła Andżelika Orechwo. Od 2012 do 2016 Związkiem kierował Mieczysław Jaśkiewicz. W 2016 roku na stanowisko prezesa ponownie wróciła Andżelika Borys.

Jego działalność jest względnie tolerowana przez władze, które jednak cały czas podejmują działania utrudniające funkcjonowanie uznawanej przez polskie władze organizacji mniejszości polskiej. Organizacja straciła większość majątku trwałego i możliwość legalnego funkcjonowania na Białorusi. Korzystając z chwilowego ocieplenia relacji polsko-białoruskich w latach 2008-2009, strona białoruska zaproponowała zjednoczenie obu funkcjonujących Związków Polaków na Białorusi i wybór kompromisowego kandydata na prezesa. W Polsce pojawiły się spekulacje, że ministerstwo spraw zagranicznych w imię racji geopolitycznych i poprawy relacji polsko-białoruskich próbowało zasugerować Andżelice Borys ustąpienie ze stanowiska prezesa nieuznawanego przez białoruskie władze Związku Polaków na Białorusi. Jednak premier RP Donald Tusk po spotkaniu z Andżeliką Borys zapewnił o całkowitym i niezmiennym poparciu pol-

skich władz dla kierowanego przez nią Związku Polaków na Białorusi²⁵.

Od 2010 roku miały miejsce dalsze represje wobec działaczy ZPB. „Reżimowy” ZPB przy pomocy władz kontynuował przejmowanie i odbieranie majątku Związku będącego w dyspozycji działaczy skupionych wokół Andżeliki Borys. W ostatnim czasie znów doszło do aktywizacji działań strony białoruskiej wymierzonych w działalność ZPB²⁶.

W listopadzie 2018 roku w Mińsku przerwano uroczystości zorganizowane przez miejscowy oddział ZPB z okazji 100-lecia odzyskania niepodległości przez Polskę, a nauczycielom języka polskiego, prowadzącym zajęcia w działającej przy oddziale ZPB w Lidzie szkole społecznej, zagrożono zwolnieniem z pracy za nich działalność społeczną na rzecz nauczania języka ojczystego dzieci z polskich rodzin mieszkających w Lidzie.

Z kolei w Grodnie administracja jednej z hal sportowych, mimo wcześniej wyrażonej zgody, w ostatniej chwili odmówiła działającemu przy ZPB Polskiemu Klubowi Sportowemu „Sokół” udostępnienia hali do przeprowadzenia zawodów z okazji 100-lecia odzyskania przez Polskę niepodległości. Wyraźnie nasiliła się presja białoruskiej administracji lokalnej na polskie środowiska w miejscowościach zamieszkałych przez Polaków. W rozumieniu białoruskich władz

²⁵ K. Fedorowicz, *Polityka Polski...*, s. 282.

²⁶ *Informacje o ZPB*, <http://znadniemna.pl/informacje-o-zpb/> [22.06.2020].

takie działania powinny zachęcić nielegalny Związek do współpracy z kierownictwem ZPB lojalnego wobec władz i w następstwie doprowadzić do likwidacji rozłamu²⁷.

W 2019 roku kierownictwo Związku z niepokojem prognozowało dalsze inspirowane przez władze utrudnienia w realizowaniu przez organizację jej zadań i celów statutowych. Dotyczy to w szczególności sytuacji w szkolnictwie polskim na Białorusi, w sektorze zarówno państwowym, jak i społecznym. Mimo tego władze Związku wydały komunikat, w którym potwierdziły, że – kierując się prawami zagwarantowanymi przez konstytucję i ustawodawstwo kraju zamieszkania mieszkających na Białorusi Polaków oraz polsko-białoruskimi porozumieniami międzypaństwowymi – Związek Polaków na Białorusi będzie realizował swoje cele i zadania statutowe w każdych, nawet najbardziej niesprzyjających warunkach.

Obecnie Związek Polaków na Białorusi „nielegalny – nieuznawany przez władze Białorusi” jest uznawany i finansowany przez polskie władze. Stawia sobie za cel kontynuację prowadzonej działalności kulturalno-oświatowej i umacnianie ducha narodowego w społeczności Polaków na Białorusi. Mimo że nie jest uznawany przez władze białoruskie, nadal jest aktywny w kwestii propagowania kultury, dobrego imie-

²⁷ Związek Polaków na Białorusi przedstawia przypadki dyskryminacji, <https://kresy.pl/polacy/zwiazek-polakow-na-bialorusi-przedstawia-przypadki-dyskryminacji/> [22.06.2020].

nia Polski i polskich tradycji. Przede wszystkim zaś kontynuuje działalność na rzecz rozwoju społecznego szkolnictwa polskiego poprzez rozbudowę polskich szkół przy Związku. Dzięki pomocy Senatu RP, wydaje polskojęzyczną prasę: „Magazyn Polski” i „Głos znad Niemna na Uchodźstwie”.

3.4. Zjednoczenie Społeczne „Polska Macierz Szkolna”

Polska Macierz Szkolna (PMS) powstała w grudniu 1995 roku na zebraniu założycielskim nauczycieli języka polskiego, rodziców i działaczy oświatowych. Za główny i jedyny cel obrano szerzenie oświaty polskojęzycznej na terenie Białorusi w duchu narodowym, chrześcijańskim i obywatelskim. Obecnie jest to jedyna stabilna polska organizacja społeczna na Białorusi, której głównym celem jest nauczanie języka polskiego. Organizacja nie prowadzi działalności politycznej. Odgrywa również niezwykle ważną rolę edukacyjną w środowisku polskim. Jej siedziba mieści się w Grodnie, a prezesem jest obecnie Stanisław Sienkiewicz. Od 2011 roku PMS posiada nowe Centrum Edukacyjne im. Elizy Orzeszkowej w Grodnie. Jej oddziały i filie funkcjonują w Mińsku, Brasławiu, Brześciu, Pińsku, Słonimie, Wilejce i Wołożynie.

Od 1995 roku przy PMS działa Społeczne Liceum im. Elizy Orzeszkowej, którego głównym zadaniem jest nauczanie języka polskiego dzieci i młodzieży w wieku szkolnym. Proces edukacyjny liceum nie ogranicza się do zajęć lekcyjnych. Celem jest także popularyzacja obyczajów i kultury polskiej z wykorzystaniem aktywnych form zajęć. Szczególne miej-

sce zajmuje tu organizacja konkursów i olimpiad. Inicjatywy liceum wspiera MEN RP, Konsulat Generalny i Ambasada RP w Grodnie, Stowarzyszenie „Wspólnota Polska”, Fundacja „Pomoc Polakom na Wschodzie”, Fundacja na rzecz Pomocy Dzieciom z Grodzieńszczyzny oraz inne organizacje i instytucje społeczne.

Szczególnym zadaniem PMS jest wielostronna pomoc nauczycielom uczącym języka polskiego lub pracującym w polskich szkołach. W tym celu podejmuje działania służące rozbudowie struktur organizacyjnych poprzez tworzenie oddziałów i filii PMS (w Brześciu, Grodnie, rejonie grodzieńskim, Brasławiu, Szczuczynie, Borysowie, Mińsku, Witebsku, Wilejce) lub nawiązywanie współpracy z wcześniej założonymi organizacjami polskimi, także parafiami katolickimi. To pozwala objąć opieką metodyczną i merytoryczną nawet najbardziej odległe szkoły i ogniwa, w których prowadzona jest nauka języka polskiego²⁸.

PMS prowadzi działalność w zakresie organizacji rekreacji, zwłaszcza letniego wypoczynku dzieci i młodzieży. Co roku młodzież z Białorusi z pomocą PMS wyjeżdża na kolonie do Polski. Pobyt w Polsce to wyróżnienie za dobre wyniki w nauce języka polskiego oraz za działalność w polonijnych zespołach artystycznych i klubach sportowych. Szczególny nacisk wychowawcy kolonii i obozów rekreacyjnych kładą na zajęcia mające pogłębić znajomość historii i języka pol-

²⁸ *Polska Macierz Szkolna*, <https://pmsgrodno.org/pms/o-nas/> [24.06.2020].

skiego. Przy grodzieńskiej siedzibie Macierzy Szkolnej prężnie działa Uniwersytet Trzeciego Wieku, Wspólnota „Młoda Polonia”, Klub Stypendystów „Semper Polonia” i Klub Kobiet „Grodnianka”.

Jednym z ważnych kierunków działalności PMS są konferencje metodyczne dla nauczycieli szkół i przedszkoli. Głównym tematem konferencji metodycznych dla nauczycieli języka polskiego szkół podstawowych i średnich stały się aktywne sposoby nauczania języka polskiego. W 2018 roku PMS na mocy uchwały Ministra Nauki i Szkolnictwa Wyższego Rzeczypospolitej Polskiej otrzymała 2-letnie uprawnienia do organizowania egzaminów z języka polskiego jako obcego na określonym poziomie biegłości.

3.5. Zjednoczenie Społeczne „Wspólnota Polaków”

W 2017 roku doszło do kolejnego podziału wśród kierownictwa nieuznawanego przez władze Białorusi Związku Polaków na Białorusi. Prezes ZPB w latach 2012-2016 Mieczysław Jaśkiewicz oraz Helena Dubowska w lutym 2017 roku zostali zawieszeni w prawach członków ZPB i powołali w Grodnie nową polską organizację pod nazwą „Wspólnota Polaków”. Do decyzji o powołaniu nowej organizacji, ich zdaniem, doprowadził brak zgody na wizję działania ZPB zaprezentowaną po grudniowych wyborach prezesa i nowych władz

organizacji w 2016 roku²⁹. Zjednoczenie Społeczne „Wspólnota Polska” w 2019 roku zostało zarejestrowane i prowadzi działalność zgodnie z białoruskim prawem.

4. Główne problemy mniejszości polskiej na Białorusi i propozycje rozwiązań

Funkcjonowanie polskiej społeczności na Białorusi charakteryzuje się dużą ilością problemów, wynikających zarówno ze specyficznego charakteru autorytarnego systemu politycznego Białorusi, jak i z ogólnego stanu stosunków polsko-białoruskich. Do podstawowych kwestii wymagających uwagi i reakcji strony polskiej należą:

- niewypełnianie przez stronę białorską zapisów Traktatu o dobrym sąsiedztwie i przyjaznej współpracy z 1992 roku w kwestii praw mniejszości narodowych;
- traktowanie Polaków na Białorusi przez władze w Mińsku jako zagrożenia (pięta kolumna, Karta Polaka);
- głębokie podziały organizacyjne i ich skutki, podział Polaków na dwie kategorie;
- kwestia szkolnictwa i nauki języka polskiego.

Funkcjonowanie mniejszości polskiej na Białorusi formalnie uregulowane jest ustawodawstwem wewnętrznym Białorusi oraz zapisami zawartymi w Traktacie między

²⁹ W Grodnie powołano nową organizację Wspólnota Polaków na Białorusi. ZPB ostrzega przed prowokacjami, <https://www.polskieradio24.pl/75/921/Artykul/1730006,W-Grodnie-powolano-nowa-organizacje-Wspolnota-Polakow-na-Bialorusi-ZPB-ostrega-przed-prowokacjami> [25.06.2020].

Rzeczpospolitą Polską a Republiką Białoruś o dobrym sąsiedztwie i przyjaznej współpracy, podpisanym w Warszawie 23 czerwca 1992 roku³⁰. W artykułach 13-16 znajdują się zapisy dotyczące prawa do zachowania swobodnego wyboru kultury narodowej przy jednoczesnym przestrzeganiu ustawodawstwa krajowego. Osoby należące do mniejszości narodowej mają prawo, indywidualnie oraz jako grupa, do swobodnego zachowania, rozwijania i wyrażania swojej tożsamości etnicznej, kulturowej, językowej w warunkach poszanowania i bez dyskryminacji. Zgodnie z postanowieniami traktatu mniejszość polska na Białorusi i białoruska w Polsce mają zagwarantowane prawo do swobodnego posługiwania się językiem ojczystym, zakładania i prowadzenia własnych instytucji (oświatowych, kulturalnych), korzystania ze środków masowego przekazu, wyznawania i praktykowania swojej religii i prowadzenia jej nauczania w swoim języku oraz uczestniczenia w życiu publicznym³¹.

Po 28 latach od podpisania traktatu można stwierdzić, że większość zapisów dotyczących mniejszości narodowych, ich praw i obowiązków, nie jest przez stronę białoruską przestrzegana. Funkcjonowanie autorytarnego systemu politycz-

³⁰ *Traktat między Rzeczpospolitą Polską a Republiką Białoruś o dobrym sąsiedztwie i przyjaznej współpracy, podpisany w Warszawie dnia 23 czerwca 1992 r.*, Dziennik Ustaw 1993 nr 118 poz. 527.

³¹ S. Lacek, *Mniejszość polska w polityce etnicznej Republiki Białoruś*, [w:] *Stosunki polsko-białoruskie w 25 lat po podpisaniu Traktatu o dobrym sąsiedztwie i przyjaznej współpracy*, red. A. Daniluk, J. Hofmokl, J. Nadolska, Warszawa 2018, s. 245-246.

nego na Białorusi i sprawowanie całkowitej kontroli nad wszelkimi instytucjami społecznymi oraz przejawami ich działalności nie zwalniają białoruskich władz z konieczności przestrzegania podpisanych umów międzynarodowych. Strona polska powinna zdecydowanie bardziej domagać się od strony białoruskiej wywiązywania się z jej zobowiązań wobec mniejszości polskiej i uzależnić od tej kwestii rozmowy dotyczące rozwoju wzajemnych relacji gospodarczych, na czym stronie białoruskiej zależy najbardziej.

Kwestia niewykonywania postanowień Traktatu związana jest przede wszystkim z traktowaniem społeczności polskiej przez władze białoruskie jako zagrożenia i elementu nielojalnego. Proces odradzania się polskości na Białorusi już w pierwszej połowie lat 90. XX wieku spotkał się z niezbyt pozytywną reakcją władz w Mińsku, które szybko zorientowały się, że polskie odrodzenie narodowe na Białorusi postępuje szybciej niż białoruskie.

Powstające na Białorusi polskie organizacje domagały się polskich szkół, swobody używania języka polskiego, stawiały pomniki polskim bohaterom narodowym (Piłsudski, Mickiewicz). Nie podobało się to nowym władzom białoruskim, które po pierwsze miały trudności z budową własnej tożsamości narodowej³², a po drugie dość poważnie trakto-

³² В. И. Карбалевич, *Место Польши в политике Беларуси*, [w:] *Национально-государственные интересы Республики Беларусь*, ред. Л. Ф. Заико, Минск 1999, s. 241-242.

wały zagrożenie ze strony polskiej ekspansji. Dał temu wyraz w czerwcu 1992 roku przebywający w Polsce przewodniczący Rady Najwyższej Białorusi, Stanisław Szuszkiewicz. Podczas rozmów z polskimi politykami zaznaczył, że władze nie dopuszczą do odrodzenia pojęcia „polskości” i „katolickości” w swoim kraju. W Mińsku zwracano uwagę na realność polonizacji w zachodnich regionach Białorusi. Już wówczas sugerowano, że dobrze funkcjonujące polskie organizacje, które skutecznie integrują polską diasporę, w przyszłości mogą się stać narzędziem w rękach polskich władz i skutecznie zaszkodzić relacjom polsko-białoruskim. Rozwój sytuacji w tym kierunku może zaś ostatecznie doprowadzić do realnego zagrożenia białoruskiej suwerenności i integralności terytorialnej³³.

Takie postrzeganie polskiej mniejszości nasiliło się szczególnie w momencie akcesji Polski do UE w 2004 roku. W Mińsku wskazywano na postępującą polonizację zachodnich rejonów Białorusi i powstawanie kolejnych propolskich struktur realizujących politykę Polski na terenie Białorusi. Polska diaspora na Białorusi wymieniana była również jako potencjalny czynnik, który może w dalekiej przyszłości przyczynić się do konfliktu zbrojnego między Polską a Białorusią³⁴. Takie podejście przyczyniało się do traktowania

³³ Ibidem.

³⁴ А. Ф. Великий, *Белорусско-польские отношения в контексте вступления Польши в ЕС, [w:] Расширение Европейского Союза и Беларусь: в поиске новой*

mniejszości polskiej jako „piątej kolumny” i sytuowało przedstawicieli tej grupy w kręgu potencjalnego zagrożenia dla białoruskiego państwa³⁵.

Sprzyjały temu wielokrotnie powtarzane wypowiedzi samego prezydenta Alaksandra Łukaszenki, który oskarżał Polaków na Białorusi o nielojalność i działania o podłożu separatystycznym, wynikiem czego miało być przyłączenie zachodniej Białorusi do Polski. Sugerował także, że polskie władze bezpodstawnie ingerują w sprawy wewnętrzne Białorusi i manipulują białoruskimi Polakami. Zarzucał im chęć zmiany granic i stosowanie nacisków za pomocą „piątej kolumny”. Mówił o destabilizujących staraniach rządu polskiego za pośrednictwem opozycyjnego Związku Polaków, aby dokonać przewrotu na Białorusi.

Tego typu publiczne wypowiedzi głowy państwa przedstawiają białoruskiemu społeczeństwu opinie prezydenta Białorusi o niepokornych Polakach, będących w opozycji do popieranego przez białoruski rząd Związku Polaków, w których upatruje on źródło wewnętrznej destabilizacji kraju. Natomiast rząd polski występuje w roli podżegacza dążącego do obalenia reżimu Łukaszenki. Wspomaga „piątą kolumnę” w postaci nieuznawanego oficjalnie Związku Polaków oraz opozycji białoruskiej, którą wspiera na różnych płaszczy-

политики, Материалы международной научно-практической конференции, Минск 2003, s. 130.

³⁵ S. Janowicz, *Próby oceny polskiej polityki wschodniej w latach 1988-1990*, „Rocznik Wschodni” 1997, nr 4, s. 28.

znach³⁶. Ponadto warto podkreślić, że prezydent Białorusi uważa, iż w jego kraju nie ma jakichkolwiek mniejszości narodowych. Jego zdaniem wszyscy, którzy mieszkają na Białorusi, są Białorusinami (także Polacy, Rosjanie i inni)³⁷.

Przyczyną krytyki i negatywnego podejścia władz centralnych i lokalnych Białorusi do Polaków stała się także Karta Polaka, wprowadzona w życie w 2008 roku. Karta jest dokumentem potwierdzającym przynależność do narodu polskiego, jednak nie jest dokumentem uprawniającym do przekraczania granicy ani do osiedlenia się na terytorium Rzeczypospolitej Polskiej, a przyznanie Karty Polaka nie oznacza nabycia polskiego obywatelstwa.

Początkowo strona białoruska zareagowała dość negatywnie, oświadczając, że wprowadzenie Karty Polaka może pogorszyć stosunki między różnymi narodowościami na Białorusi. Przestrzegano Białorusinów polskiego pochodzenia przed przyjmowaniem dokumentu³⁸.

W Mińsku obawiano się, że przez wprowadzenie Karty Polaka strona polska będzie próbowała stworzyć rodzaj spisu, a nawet rejestracji ludności deklarującej polskie pochodzenie, aby móc potem wykorzystywać to jako sferę swoich wpływów na Białorusi³⁹. Po początkowych ostrych

³⁶ Za: H. Giebień, *Polska mniejszość narodowa...*, s. 45-46.

³⁷ S. Lacek, *Mniejszość polska w polityce etnicznej...*, s. 249-250.

³⁸ K. Fedorowicz, *Polityka Polski...*, s. 280.

³⁹ K. Kakareko, *Karta Polaka – narzędzie politycznego wpływu czy tarcza w rękę Polonii?*, „Środkowoeuropejskie Studia Polityczne” 2008, nr 2, s. 224-225.

reakcjach strony białoruskiej, sytuację postanowił załagodzić sam prezydent Łukaszenka. Podczas corocznego orędzia do narodu przyznał, że nieprawidłowo zareagował na Kartę Polaka. Stwierdził, że Polska może, jeśli chce, pomóc Polakom. Zauważył również, że nie trzeba z ludzi robić zdrajców z powodu Karty Polaka.

W 2011 roku kwestia funkcjonowania Karty Polaka była przedmiotem analizy Sądu Konstytucyjnego Białorusi, który uznał, że omawiany dokument nie jest zgodny z ogólnie uznanymi zasadami równości państw i nieingerencji w sprawy wchodzące w zakres wewnętrznych kompetencji innego państwa, a także że jest sprzeczny z białorską konstytucją, która gwarantuje wszystkim narodowościom równe prawa. Stoi także w sprzeczności z traktatem polsko-białoruskim⁴⁰.

Od tego czasu obywatele Białorusi posiadający Kartę Polaka nie mogą liczyć na awans w sektorze państwowym. Odpowiednia ustawa zakazuje posiadania tego dokumentu urzędnikom czy pracownikom służb mundurowych⁴¹. Mimo tego od początku 2008 do 2019 roku ponad 137 tys. obywateli Białorusi polskiego pochodzenia otrzymało Kartę Polaka.

⁴⁰ *Решение Конституционного Суда Республики Беларусь О позиции Конституционного Суда Республики Беларусь по Закону Республики Польша „О Карте поляка”*, 7 апреля 2011 г., № П-258/2011, Конституционный Суд Республики Беларусь, <http://www.kc.gov.by/document-23203> [29.06.2020].

⁴¹ *Госслужащим Беларуси запретят получать от иностранных государств документы о предоставлении льгот и преимуществ*, <https://pravo.by/novosti/obshchestvenno-politicheskie-i-v-oblasti-prava/2011/november/10023/> [29.06.2020].

Szczególny wzrost nastąpił po nowelizacji ustawy o Karcie Polaka w 2016 roku⁴², która wprowadziła szereg udogodnień dla posiadaczy dokumentu (karta stałego pobytu, polskie obywatelstwo po roku zamieszkiwania w Polsce, pomoc finansowa)⁴³.

Kwestią wymagającą uwagi jest ustalenie jasnych i jednolitych kryteriów przyznawania Karty Polaka przez polskie władze. Od pewnego czasu dokument ten jest dla wielu osób, także niemających polskiego pochodzenia, swego rodzaju „przepustką” do UE. Na Białorusi (oraz w innych państwach b. ZSRR) funkcjonuje szereg prywatnych firm ułatwiających uzyskanie Karty Polaka. Można w nich zakupić gotowe pytania i odpowiedzi na egzamin czy zaświadczenia z polskich organizacji o członkostwie⁴⁴. Wobec coraz większej atrakcyjności polskiego dokumentu starają się o niego nie tylko osoby o polskich korzeniach – często można się spotkać z handlem Kartami Polaka, także przez pra-

⁴² Ustawa z dnia 13 maja 2016 r. o zmianie ustawy o Karcie Polaka oraz niektórych innych ustaw, Dziennik Ustaw 2016 poz. 753, <http://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/download.xsp/WDU20160000753/T/D20160753L.pdf> [23.06.2020].

⁴³ R. Szoszyn, *Karta Polaka: droga do Polski*, „Rzeczpospolita”, 26.09.2019.

⁴⁴ *Как купить Карту Поляка и чего ждать от такой покупки?*, <https://polsha24.com/novosti/kak-kupit-kartu-poliaka-i-chego-zhdai-ot-takoi-pokupki-8757/> [23.06.2020]; *Как получить Карту Поляка без корней?*, <https://napolshu.com/kak-poluchit-kartu-polyaka-bez-kornej.html> [23.06.2020]; *9 вопросов о карте поляка 2020: подробный гайд для белорусов*, <https://kursy-polskogo.adukar.by/blog/karta-polyaka-dlya-belorusov-2019/> [23.06.2020].

owników polskich placówek dyplomatycznych⁴⁵. Wymaga to ponownego uregulowania sprawy i powrotu do sytuacji, w której dokument ten otrzymuje rzeczywiście osoba o polskich korzeniach, a nie ta, którą na to stać.

Zagadnienia związane z polską mniejszością na Białorusi, obawami o jej brak lojalności oraz podziałem Związku Polaków na Białorusi stały się na tyle istotne, że w 2005 roku doprowadziły do poważnego konfliktu dyplomatycznego między Polską a Białorusią, którego konsekwencje do dziś oddziałują na wzajemne relacje. Od tej pory stosunki dyplomatyczne między obu państwami mają wpływ na relacje z polską mniejszością narodową. Natomiast stosunek władz białoruskich do polskiej mniejszości narodowej bezpośrednio wpływa na relacje i współpracę między Polską a Białorusią.

Polacy na Białorusi stali się zakładnikami stanu i poziomu stosunków dyplomatycznych między obu państwami. Polska mniejszość stanowi zagrożenie dla obecnego systemu na Białorusi, dlatego wszelkie przejawy aktywności „nieposłusznych” Polaków oraz wsparcie ich przez polskie władze są i będą postrzegane jako zagrożenie dla suwerenności Białorusi, jej wewnętrznej spójności.

⁴⁵ *Biznesmeni chcieli kupować Karty Polaka*, „Rzeczpospolita”, 25.05.2020; *Łapówki za Karty Polaka*, Centralne Biuro Antykorupcyjne, <https://cba.gov.pl/pl/aktualnosci/4196,Lapowki-za-Karty-Polaka.html> [23.06.2020].

Dla Polaków na Białorusi kwestią budzącą kontrowersje i będącą przyczyną wielu rozterek jest funkcjonowanie dwóch „konkurencyjnych” Związków Polaków na Białorusi i związany z tym podział na dwie kategorie Polaków, tych legalnych i lojalnych wobec białoruskich władz i nieuznawanych przez Polskę oraz tych „nielegalnych”, ale uznawanych przez Warszawę.

Przeciętny przedstawiciel polskiej mniejszości osobiście niezaangażowany w konflikt staje przed obliczem wyboru i samookreślenia – do której „opcji” Związku należy. W którymś momencie dokonanie wyboru staje się konieczne, a konsekwencje tego kroku mogą być odczuwalne przez długi czas. Praktycznie niemożliwe jest zachowanie neutralności, jeżeli dana osoba ubiega się o Kartę Polaka (konieczność uzyskania zaświadczenia od polskiej organizacji uznawanej przez Warszawę), pobyt dziecka w Polsce, dostanie się dziecka na studia w Polsce itp. Opowiedzenie się za którąś opcją ma dobre (np. wyjazd dziecka do Polski) i złe strony (np. problemy w pracy).

Ta sytuacja powoduje, że część osób polskiego pochodzenia, chcąc uniknąć kłopotów z tym związanych, świadomie rezygnuje z polskości, nie przyznaje się do swoich korzeni i w spisach deklaruje narodowość białoruską. W ten sposób można wytłumaczyć nagły spadek liczby Polaków na Białorusi w ciągu 10 lat o ok. 25% (z 396 tys. w 1999 roku do 294 tys. w 2009 roku).

Decydentom odpowiedzialnym za działania skierowane do Polaków na Białorusi zalecać należy przede wszystkim podjęcie działań zmierzających do zakończenia istniejących podziałów i odtworzenia lub utworzenia nowej, jednej, zwartej organizacji reprezentującej interesy Polaków na Białorusi.

Mimo podejmowanych już prób normalizacji stosunków w latach 2006-2010, należy raz jeszcze dokonać próby podjęcia rozmów ze stroną białoruską i uregulowania tej kwestii z korzyścią dla społeczności polskiej. Należy w tym celu bardziej zdecydowanie wykorzystać wszelkie dostępne możliwości, zarówno dyplomatyczne, jak i gospodarcze. Dopiero wobec ostatecznego niepowodzenia lub odmowy ze strony białoruskiej można rozważać podjęcie działań specjalnych, mających na celu ochronę Polaków na Białorusi w warunkach funkcjonowania autorytarnego systemu (np. bezpłatna edukacja dla dzieci w Polsce, przyznanie polskiego obywatelstwa, repatriacja do Polski).

Utrzymywanie obecnej sytuacji głębokiego podziału polskiej społeczności i wykorzystywania tego faktu przez białoruskie władze doprowadzi po pewnym czasie do znacznej redukcji „polskości” na Białorusi i potwierdzenia powtarzanej od wielu lat tezy, że na Białorusi nie ma Polaków, tylko Białorusini wyznania katolickiego. Już dziś mamy do czynienia z kolejnymi rozłamami podzielonych już wcześniej organizacji i powstawaniem nikomu nieznanych anonimowych grup, przyznających sobie prawo do reprezentowania Polaków na Białorusi (np. strona Polaków Białorusi – Polaki.org).

W takich warunkach nastąpi szybka degradacja polskości, a za 20-30 lat publiczna deklaracja przynależności do narodu polskiego będzie na Białorusi traktowana jako przykład heroicznej odwagi.

Polacy na Białorusi jako mniejszość narodowa nie będą mieli możliwości przetrwania i funkcjonowania bez szerokiego dostępu do bezpłatnej edukacji w języku polskim. Dlatego kwestia właściwego działania polskojęzycznego szkolnictwa na Białorusi jest dziś priorytetem. Bez pomocy Polski w obecnych warunkach polityczno-społecznych dalsze funkcjonowanie polskich szkół będzie praktycznie niemożliwe. Tym samym język polski zostanie zmarginalizowany, a polska społeczność poddana procesom asymilacji językowej oraz narodowej.

Kwestie oświatowe zajmowały czołowe miejsce pośród postulatów polskich organizacji już w drugiej połowie lat 80. XX wieku. Dotychczasowy brak form kształcenia w języku ojczystym postrzegano jako przejaw dyskryminacji. Podejmowane działania na rzecz wdrożenia możliwości nauki języka polskiego były od początku ruchem oddolnym i spontanicznym⁴⁶. Dopiero w połowie lat 90. XX wieku władze Białorusi i Polski ustaliły, że na zasadzie wzajemności w Grodnie powstanie polska szkoła, a w Hajnówce Muzeum Etnograficzne i liceum białoruskie. Ostatecznie strona polska sfinansowała budowę i wyposażenie polskiej szkoły w Grodnie, która

⁴⁶ T. Gawin, *Polskie odrodzenie na Białorusi 1988-2005*, Białystok 2010, s. 93-95.

została otwarta w 1996 roku⁴⁷. Drugą polską szkołę, także sfinansowaną przez stronę polską, otwarto w Wołkowysku w 1999 roku. Do chwili obecnej szkoły w Grodnie i Wołkowysku są jedynymi na Białorusi w państwowym systemie oświatowym szkołami z polskim językiem nauczania.

W związku z tym na funkcjonowanie polskiej oświaty, utrzymanie stanu posiadania i jej rozwój szczególnie wpływ mają takie organizacje, jak Związek Polaków na Białorusi oraz Polska Macierz Szkolna. Przy tych organizacjach (także przy parafiach katolickich) powstają i funkcjonują polskie szkoły społeczne, często działające w niesprzyjających warunkach społeczno-politycznych. W dużej mierze to one stanowią filar polskiej oświaty na Białorusi. Do przełomu lat 2000/2001 pod względem nauczania języka polskiego utrzymywała się tendencja wzrostowa. Języka polskiego uczyło się łącznie ok. 22 tys. uczniów w 348 placówkach. W szkołach i klasach z polskim językiem nauczania było ok. tysiąca uczniów, jako przedmiotu uczyło się go 3,5 tys., na fakultetach i kółkach było ich ok. 18 tys. Od tego czasu dominuje jednak tendencja spadkowa, szczególnie po 2005 roku i podziale Związku Polaków na Białorusi na dwie organizacje. W konsekwencji w roku szkolnym 2017/2018 języka polskiego uczyło się już tylko ok. 13 tys. uczniów⁴⁸.

⁴⁷ S. Mikołajczak, *Polacy na Białorusi w latach 1987-2008*, Poznań 2013, s. 153, 187.

⁴⁸ A. Bobryk, *Systemy edukacyjne wobec mniejszości w perspektywie zapisów polsko-białoruskiego Traktatu o dobrym sąsiedztwie i przyjaznej współpracy*, [w:] *Stosunki polsko-białoruskie w 25 lat. ...*, s. 194-195.

Po okresie rozkwitu polskiego szkolnictwa obecnie trwa jego powolny regres i postępuje rusyfikacja. W 2018 roku w wyniku nowelizacji kodeksu oświatowego Białorusi w szkołach mniejszości narodowych część przedmiotów musi być wykładana w języku państwowym, przeważnie w rosyjskim. Władze lokalne, które mają prawo decydować o ilości klas z językiem polskim, sukcesywnie zmniejszają tę liczbę. W szkołach zwiększany jest wymiar godzin zajęć prowadzonych w językach rosyjskim i narodowym. Pojawiają się działania zmierzające do obniżenia rangi języka polskiego oraz zniechęcania rodziców do wysyłania dzieci na zajęcia w nim prowadzone. O tym, że realizowana polityka zmierza do marginalizacji polskiego szkolnictwa, najlepiej świadczy fakt przekształcania szkół z polskim językiem wykładowym w szkoły dwujęzyczne⁴⁹. Ponadto dużym problemem tych szkół jest nadmierna ingerencja władz oświatowych w ich działalność. Przejawia się to m.in. w: ograniczaniu możliwości wyjazdów na wycieczki do Polski (warunkiem otrzymania zgody jest odbycie pięciu wycieczek po Białorusi), zakazie umieszczania informacji o możliwości podjęcia studiów w Polsce oraz zakazie kontaktowania się z nieuznanymi organizacjami na Białorusi⁵⁰.

⁴⁹ *Skandal: Łukaszenka likwiduje polskie szkoły i rusyfikuje małych Polaków*, <https://kresy24.pl/skandal-lukaszenka-likwiduje-polskie-szkoly-i-rusyfikuje-malych-polakow/> [25.06.2020].

⁵⁰ *Polskie Szkoły na Białorusi – realia i problemy*, <https://kresy24.pl/polskie-szkoly-na-bialorusi-realii-i-problemy/> [25.06.2020].

W sytuacji, gdy nieprzychylność władz białoruskich (centralnych i lokalnych) wobec postulatów zwiększenia obecności języka polskiego w szkolnictwie państwowym wzrasta, konieczne wydaje się radykalne zwiększenie pomocy finansowej ze strony Polski dla polskich organizacji na Białorusi prowadzących społeczne szkoły i punkty nauczania języka. Można rozważyć utworzenie jednego centralnego systemu polskiego szkolnictwa społecznego na Białorusi (według polskich standardów), który będzie bezpłatny, szeroko dostępny i prowadzony przez apolityczną organizację, jaką jest np. Polska Macierz Szkolna. Dostępność szkolnictwa w języku polskim jest warunkiem przetrwania polskiej społeczności na Białorusi. Tym bardziej na stronie polskiej spoczywa obowiązek zapewnienia, nawet w niesprzyjających warunkach politycznych, możliwości kształcenia Polaków w języku polskim.

Bibliografia

- Biznesmen chciał kupować Karty Polaka*, „Rzeczpospolita”, 25.05.2020.
- Bobryk A., *Przemiany pozycji Polaków w stratyfikacji społecznej mieszkańców Brześcia jako miasta pogranicza*, [w:] *Polska – Białoruś. Problemy sąsiedztwa*, red. H. Chałupczak, E. Michalik, Lublin 2005, s. 127-144.
- Bobryk A., *Systemy edukacyjne wobec mniejszości w perspektywie zapisów polsko-białoruskiego Traktatu o dobrym sąsiedztwie i przyjaznej współpracy*, [w:] *Stosunki polsko-białoruskie w 25 lat po podpisaniu Traktatu o dobrym sąsiedztwie i przyja-*

- znej współpracy, red. A. Daniluk, J. Hofmokl, J. Nadolska, Warszawa 2018, s. 182-199.
- Dzwonkowski R., *Sytuacja religijna Polaków na Białorusi*, [w:] *Polska – Białoruś. Problemy sąsiedztwa*, red. H. Chałupczak, E. Michalik, Lublin 2005, s. 91-102.
- Eberhardt P., *Między Rosją a Niemcami. Przemiany narodowościowe w Europie Środkowo-Wschodniej w XX w.*, Warszawa 1996.
- Eberhardt P., *Przemiany narodowościowe na Białorusi w XX wieku*, Warszawa 1994.
- Fedorowicz K., *Polityka Polski wobec Rosji, Ukrainy i Białorusi w latach 1989-2010*, Poznań 2011.
- Foks R., *Konflikt białorusko-polski. 11 marca – 24 sierpnia 2005 r.*, [w:] *Polska – Białoruś. Wybrane aspekty polityczne i gospodarcze*, red. M. S. Wolański, G. Tokarz, Toruń 2007, s. 169-187.
- Gawin T., *Polskie odrodzenie na Białorusi 1988-2005*, Białystok 2010.
- Gawin T., *Związek Polaków na Białorusi 1988-2005. Historia działalności*, Białystok 2007.
- Giebień H., *Organizacje Polaków przed zjednoczeniem w strukturze Związku Polaków na Białorusi*, [w:] *Polska mniejszość narodowa na Białorusi 1988-2009. Ocena minionego dwudziestolecia*, red. Z. J. Winnicki, T. Gawin, Białystok 2009, s. 56-73.
- Giebień H., *Polska mniejszość narodowa zagrożeniem dla ładu wewnętrznego Białorusi? Zarys stosunku władz państwowych do polskiej mniejszości na Białorusi*, „Wschodnioznawstwo” 2012, nr 6, s. 29-50.
- Gil A., *Unia lubelska 1596 roku*, [w:] *Stosunki Polski z Litwą, Białorusią i Ukrainą 450 lat po unii lubelskiej*, red. T. Stępniewski, B. Surmacz, Lublin 2019, s. 17-35.
- Informacje o ZPB*, <http://znadniemna.pl/informacje-o-zpb/> [22.06.2020].
- Janowicz S., *Próby oceny polskiej polityki wschodniej w latach 1988-1990*, „Rocznik Wschodni” 1997, nr 4, s. 27-33.

- Kakareko K., *Karta Polaka – narzędzie politycznego wpływu czy tarcza w ręku Polonii?*, „Środkowoeuropejskie Studia Polityczne” 2008, nr 2, s. 199-230.
- Kruczkowski T., *Polacy na Białorusi na tle historii i współczesności*, Słomim 2003.
- Kruczkowski T., *Uwarunkowania aktywności narodowej Związku Polaków na Białorusi*, [w:] *Polska – Białoruś. Problemy sąsiedztwa*, red. H. Chałupczak, E. Michalik, Lublin 2005, s. 103-125.
- Lacek S., *Mniejszość polska w polityce etnicznej Republiki Białoruś*, [w:] *Stosunki polsko-białoruskie w 25 lat po podpisaniu Traktatu o dobrym sąsiedztwie i przyjaznej współpracy*, red. A. Daniluk, J. Hofmokl, J. Nadolska, Warszawa 2018, s. 243-254.
- Łapówki za Karty Polaka, Centralne Biuro Antykorupcyjne, <https://cba.gov.pl/pl/aktualnosci/4196,Lapowki-za-Karty-Polaka.html> [23.06.2020].
- Mikołajczak S., *Polacy na Białorusi w latach 1987-2008*, Poznań 2013.
- Mironowicz E., *Białoruś*, Warszawa 2007.
- Polska Macierz Szkolna*, <https://pmsgrodno.org/pms/o-nas/> [24.06.2020].
- Polskie Szkoły na Białorusi – realia i problemy*, <https://kresy24.pl/polskie-szkoly-na-bialorusi-realii-i-problemy/> [25.06.2020].
- Serwis informacyjny Związku Polaków na Białorusi, http://www.old.zpb.by/index.php?option=com_content&view=article&id=38&Itemid=28 [29.06.2020].
- Skandal: Łukaszenka likwiduje polskie szkoły i russyfikuje małych Polaków*, <https://kresy24.pl/skandal-lukaszenka-likwiduje-polskie-szkoly-i-russyfikuje-malych-polakow/> [25.06.2020].
- Smułkowa E., *O wieloznaczności pojęcia „polak”, „polski” na Białorusi*, [w:] *Białoruś i pogranicza. Studia o języku i społeczeństwie*, red. E. Smułkowa, Warszawa 2002, s. 552-559.

- Śleszyński W., *Świat pogranicza. Stosunki społeczno-polityczne na pograniczu polsko-litewsko-białoruskim w XIX i XX wieku*, Białystok 2009.
- Szoszyn R., *Karta Polaka: droga do Polski*, „Rzeczpospolita”, 26.09.2019.
- Traktat między Rzeczpospolitą Polską a Republiką Białoruś o dobrym sąsiedztwie i przyjaznej współpracy, podpisany w Warszawie dnia 23 czerwca 1992 r., Dziennik Ustaw 1993 nr 118 poz. 527.
- Ustawa z dnia 13 maja 2016 r. o zmianie ustawy o Karcie Polaka oraz niektórych innych ustaw, Dziennik Ustaw 2016 poz. 753, <http://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/download.xsp/WDU20160000753/T/D20160753L.pdf> [23.06.2020].
- W Grodnie powołano nową organizację Wspólnota Polaków na Białorusi. ZPB ostrzega przed prowokacjami, <https://www.polskieradio24.pl/75/921/Artykul/1730006,W-Grodnie-powolano-nowa-organizacje-Wspolnota-Polakow-na-Bialorusi-ZPB-ostrega-przed-prowokacjami> [25.06.2020].
- Winnicki Z. J., *Polska mniejszość narodowa w Republice Białoruś na tle struktury i statusu prawnego mniejszości narodowych na Białorusi*, [w:] *Europa Wschodnia. Dekada transformacji*. Białoruś, red. B. J. Albin, W. Baluk, Wrocław 2004, s. 213-244.
- Winnicki Z. J., *Współczesna kondycja polskiej mniejszości narodowej w Republice Białoruś*, [w:] *Polska – Białoruś. Wybrane aspekty polityczne i gospodarcze*, red. M. S. Wolański, G. Tokarz, Toruń 2007, s. 94-153.
- Związek Polaków na Białorusi przedstawia przypadki dyskryminacji, <https://kresy.pl/polacy/zwiazek-polakow-na-bialorusi-przedstawia-przypadki-dyskryminacji/> [22.06.2020].
- 9 вопросов о карте поляка 2020: подробный гайд для белорусов, <https://kursy-polskiego.adukar.by/blog/karta-polyaka-dlya-belorusov-2019/> [23.06.2020].

Великий А. Ф., *Белорусско-польские отношения в контексте вступления Польши в ЕС*, [w:] *Расширение Европейского Союза и Беларусь: в поиске новой политики*, Материалы международной научно-практической конференции, Минск 2003, s. 130-132.

Госслужащим Беларуси запрещают получать от иностранных государств документы о предоставлении льгот и преимуществ, <https://pravo.by/novosti/obshchestvenno-politicheskie-i-v-oblasti-prava/2011/november/10023/> [29.06.2020].

Как купить Карту Поляка и чего ждать от такой покупки?, <https://polsha24.com/novosti/kak-kupit-kartu-poliaka-i-chego-zhdat-ot-takoi-pokupki-8757/> [23.06.2020].

Как получить Карту Поляка без корней?, <https://napolshu.com/kak-poluchit-kartu-polyaka-bez-kornej.html> [23.06.2020].

Карбалевиц В. И., *Место Польши в политике Беларуси*, [w:] *Национально-государственные интересы Республики Беларусь*, red. Л. Ф. Заико, Минск 1999, s. 209-251.

Национальный состав населения Республики Беларусь 1999, <https://www.belstat.gov.by/informatsiya-dlya-respondenta/perepis-naseleniya/perepis-naseleniya-1999-goda/tablichnye-dannye/natsionalnyi-sostav-naseleniya-respubliki-belarus> [30.06.2020].

Перепись населения Республики Беларусь 2009, Население по национальности и родному языку, https://www.belstat.gov.by/upload-belstat/upload-belstat-pdf/perepis_2009/5.8-0.pdf [30.06.2020].

Распределение населения по отдельным национальностям по областям и г. Минску, Перепись населения Республики Беларусь 2009, <https://www.belstat.gov.by/informatsiya-dlya-respondenta/perepis-naseleniya/perepis-naseleniya-2009-goda/vyходные-reglamentnye-tablitsy/natsionalnyi-sostav-naseleniya-grazhdanstvo/> [25.06.2020].

Решение Конституционного Суда Республики Беларусь О позиции Конституционного Суда Республики Беларусь по Закону Республики Польша „О Карте поляка”, 7 апреля 2011 г., № П-258/2011, Конституционный Суд Республики Беларусь, <http://www.kc.gov.by/document-23203> [29.06.2020].

Рыма-каталіцкі Касцёл у Беларусі: статыстычныя даныя на 1 сакавіка 2009 г., <http://old.catholic.by/2/belarus/dioceses.html> [30.06.2020].

Aleksandra Kuczyńska-Zonik

Mniejszość polska na Litwie

Spółeczność Polaków jest najbardziej aktywną mniejszością na Litwie i jedną z najlepiej zorganizowanych w ramach Polonii na świecie. Polaków na Litwie cechuje silna identyfikacja językowa, historyczna, kulturowa i terytorialna. Niezmiernie ważna jest dla nich możliwość pielęgnowania tradycji narodowych, języka polskiego i posługiwania się nim w życiu codziennym. W przeważającej większości identyfikują się z państwem litewskim.

Wśród nierozwiązanych problemów mniejszości polskiej na Litwie pozostają: 1) brak prawnomiędzynarodowych rozwiązań gwarantujących ochronę mniejszości; 2) system oświaty; 3) kwestie dwujęzycznych nazw miejscowości oraz pisowni imion i nazwisk w języku ojczystym; 4) zwrot ziemi. Z tego powodu wśród przedstawicieli polskiej mniejszości narodowej narasta poczucie krzywdy i frustracji oraz bycia dyskryminowanymi ze względu na pochodzenie. Mniejszość polska w dużym stopniu determinuje stosunki polsko-litewskie w minionych trzech dekadach. W ostatnich latach obserwuje się ożywienie współpracy i podejmowanie prób rozwiązania istniejących problemów. Na poprawę sytuacji Polaków na Litwie mogą wpłynąć zarówno kontynuacja polsko-litewskiego dialogu, jak również wysiłki strony polskiej w sferze edukacji, mediów czy kultury na Litwie.

1. Mniejszość polska na Litwie – zarys historyczny

Obecność społeczności polskiej w państwie litewskim datuje się już od czasów średniowiecza. W następstwie unii polsko-litewskiej zawartej w Krewie (1385) i chrystianizacji Litwy, pojawili się polskie duchowieństwo, szlachta, rzemieślnicy, kupcy i mieszczenie. Na zbliżenie litewskich i polskich elit politycznych wpłynęły wydarzenia historyczne: bitwa pod Grunwaldem (1410), unia horodelska (1413) oraz unia lubelska (1569), która w praktyce oznaczała utworzenie Rzeczypospolitej Obojga Narodów¹. W ciągu następnych stuleci nastąpiła polonizacja litewskiej szlachty i administracji państwowej oraz przyjęcie przez nich katolicyzmu. Język polski uzyskał status języka państwowego. W rezultacie na przełomie XIX i XX wieku Polacy w niektórych częściach dawnego Wielkiego Księstwa Litewskiego stanowili już zdecydowaną większość ludności².

Działania wojenne i przemieszczenia ludności w okresie I wojny światowej oraz kształtowanie się niepodległego państwa litewskiego wpłynęły na sytuację demograficzną na jego obszarze. W okresie międzywojennym ludność pol-

¹ B. Jundo-Kaliszewska, *Zakładnicy historii. Mniejszość polska w postradzieckiej Litwie*, Łódź 2019, s. 27-30.

² A. Srebrakowski, *Historyczne podłoże współczesnych postaw Polaków na Litwie*, „Studium Vilnense” 2000, vol. 9, nr 2, s. 4-10; idem, *Budowa zrębów własnej państwowości przez Polaków i Litwinów do 1922 roku. (Wokół sporu o Wileńszczyznę)*, [w:] *Stosunki polsko-litewskie na przestrzeni wieków. Pamięć historyczna*, red. J. Wołkonowski, R. Gaidis, Wilno 2009, s. 162-178.

ska rozmieszczona była nierównomiernie. Polacy zamieszkiwali głównie Wileńszczyznę, gdzie stanowili większość aż do końca II wojny światowej (według statystyk w 1916 roku narodowość polską deklarowało 53% mieszkańców Wilna; w 1942 roku – 72%). W pozostałych regionach Litwy odsetek ludności polskiej był znacznie mniejszy – Polacy skoncentrowani byli głównie w powiatach graniczących z Wileńszczyzną oraz niektórych powiatach w centralnej części kraju (do 12% ogółu mieszkańców)³. Według spisu ludności przeprowadzonego w 1923 roku udział mniejszości polskiej w społeczeństwie litewskim miał wynosić jedynie 3%⁴.

Rozwój tożsamości litewskiej i litewskiego ruchu narodowego oraz towarzysząca im presja ze strony instytucji państwowych ograniczyły obecność języka polskiego w szkolnictwie, administracji i w sferze publicznej. W tym czasie na Litwie niedozwolone były druki i publikacje w języku polskim, a także filmy ukazujące życie obywateli II Rzeczypospolitej. Powstawały antypolskie przedstawienia teatralne i literatura umacniająca stereotypowe wizerunki Polaków. Na niekorzystne położenie społeczności polskiej istotny wpływ miał także ostry konflikt między Litwą a Polską, a w szcze-

³ D. Górecki, *Realizacja praw mniejszości polskiej na Litwie i mniejszości litewskiej w Polsce*, [w:] *Dziedzictwo pogranicza. Realizacja praw mniejszości polskiej na Litwie, Białorusi, Ukrainie i w Czechach oraz mniejszości białoruskiej, litewskiej, ukraińskiej i czeskiej w Polsce*, red. D. Górecki, Łódź 2013, s. 69-111.

⁴ K. Buchowski, *Polacy w niepodległym państwie litewskim 1918-1940*, Białystok 1999, s. 11-23.

gólności zajęcie Wileńszczyzny (1920) i włączenie jej do Rzeczypospolitej (1922)⁵. W rezultacie doprowadziło to do tzw. niewypowiedzianej wojny między oboma państwami oraz zamknięcia granicy polsko-litewskiej⁶. Dwustronne stosunki dyplomatyczne między Litwą a Polską zostały nawiązane dopiero w 1938 roku⁷. W tym czasie zarówno mniejszość polska na Litwie, jak i litewska w Polsce traktowane były jako swego rodzaju zakładnicy we wzajemnych relacjach⁸.

W czasie II wojny światowej Litwa znalazła się w sowieckiej strefie wpływów. W wyniku porozumienia radziecko-niemieckiego, a następnie radziecko-litewskiego Wileńszczyzna została przyłączona do Litwy. Nastąpiła konfiskata mienia wszystkich organizacji publicznych i społecznych oraz likwidacja polskich szkół, urzędów i sfery publicznej tego regionu. Wzajemną niechęć między Litwinami a Polakami na Litwie pogłębiał stosunek do obu reżimów totalitarnych: podczas gdy Polacy opowiedzieli się po stronie koalicji antyhitlerowskiej, Litwini wyraźnie faworyzowali nazistów. W wielu przypadkach zaangażowanie Litwinów po stronie nazistowskich Niemiec wzbudzało frustrację i potępienie w miejscowych środowiskach polskich⁹.

⁵ J. Czechowski, *Międzynarodowe uwarunkowania Litwy Środkowej (9 X 1920 – 6 IV 1922)*, „Dzieje Najnowsze” 2017, R. XLIX, nr 2, s. 189-204.

⁶ B. Jundo-Kaliszewska, *Zakładnicy historii...*, s. 52.

⁷ P. Łossowski, *Ultimatum polskie do Litwy 17 marca 1938 roku. Studium z dziejów dyplomacji*, Warszawa 2010, s. 130.

⁸ K. Buchowski, *Polacy w niepodległym...*, s. 174-182.

⁹ B. Jundo-Kaliszewska, *Zakładnicy historii...*, s. 59-73.

Po II wojnie światowej liczba ludności polskiej na Litwie znacząco spadła, co było skutkiem represji reżimu sowieckiego i wywózek na wschód¹⁰. Przemieszczenia ludności – zarówno dobrowolne, jak i przymusowe – dotknęły również Wilno. Do miasta zaczęła napływać ludność litewsko-, białorusko- i rosyjskojęzyczna, zmniejszył się natomiast odsetek społeczności polskiej. Litwini stali się tu dominującą grupą narodowości¹¹. Narzucone przez reżim sowiecki idee internacjonalizmu, kolektywizacja i nacjonalizacja, jak również rozpowszechnienie użycia języka rosyjskiego w życiu publicznym oraz polityka zacierania różnic kulturowych i etnicznych, spowodowały, że dotychczasowe polsko-litewskie nieporozumienia zeszły na dalszy plan. Mimo trwającej niemal pół wieku sowietyzacji Polakom na Litwie udało się zachować tożsamość narodową, język i kulturę oraz mocne więzi z Kościołem katolickim. W kolejnych latach na stan stosunków między Litwinami i Polakami na Litwie niezwykle istotny wpływ miały w dalszym ciągu mity i stereotypy narodowe, ukształtowane w pierwszej połowie XX wieku¹².

W latach 80. XX wieku Polaków postrzegano jako przeciwników litewskiego odrodzenia narodowego i zwolenni-

¹⁰ M. Wołłejko, *Sytuacja mniejszości polskiej na Litwie a relacje polsko-litewskie*, „Bezpieczeństwo Narodowe” 2011, s. 99-114.

¹¹ A. Srebrakowski, *Historyczne podłoże...*, s. 4-10.

¹² K. Buchowski, *Litwomani i polonizatorzy. Mity, wzajemne postrzeganie i stereotypy w stosunkach polsko-litewskich w pierwszej połowie XX wieku*, Białystok 2006; idem, *Polacy i Litwini – wzajemne stereotypy*, „Darbai ir dienos / Deeds and Days” 2011, nr 56, s. 181-192.

ków dawnego systemu sowieckiego. Negatywnie została odebrana zwłaszcza koncepcja tworzenia polskiego okręgu autonomicznego – Polskiego Kraju Narodowo-Terytorialnego (1990), która była sprzeczna z ideą suwerennego i niepodległego państwa litewskiego¹³. Bodźcem do poprawy sytuacji Polaków na Litwie było przywrócenie stosunków dyplomatycznych między Polską a Litwą (1991), podpisanie Deklaracji o przyjaznych stosunkach i dobrosąsiedzkiej współpracy między Rzeczpospolitą Polską a Republiką Litewską (1992), a następnie Traktatu między Rzeczpospolitą Polską a Republiką Litewską o przyjaznych stosunkach i dobrosąsiedzkiej współpracy (1994). W obu dokumentach zwracano uwagę na kwestie wzajemnego poszanowania suwerenności państwowej, integralności terytorialnej, potrzebę współpracy gospodarczej, kulturalnej i w dziedzinie ochrony środowiska oraz traktowania mniejszości narodowych zgodnie z międzynarodowymi standardami¹⁴. Odtąd relacje polityczne, gospodarcze i społeczne miały być budowane na partnerskich zasadach.

W kolejnych latach stosunki uległy jednak pogorszeniu, na co wpływ miały m.in. wprowadzenie Karty Polaka (2007),

¹³ A. Bobryk, *Odrodzenie narodowe Polaków w Republice Litewskiej 1987-1997*, Toruń 2006; V. Sirutavičius, *O polskiej autonomii narodowo-terytorialnej na Litwie (wiosna-lato 1991 roku)*, „Studia z Dziejów Rosji i Europy Środkowo-Wschodniej” 2017, t. LII (1), s. 201-233.

¹⁴ W. T. Modzelewski, *Dwie dekady stosunków Polski z Litwą – wymiar polityczny*, „Środkowoeuropejskie Studia Polityczne” 2012, nr 3, s. 287-312.

odrzućcenie ustawy legalizującej pisownię polskich nazwisk na Litwie (2010) oraz przyjęcie ustawy o oświacie na Litwie (2011). Litwini zarzucali Polsce przesadne wyolbrzymianie problemu mniejszości polskiej na Litwie. Polska z kolei czuła się rozczarowana brakiem chęci rozwiązania problemu ze strony litewskiej¹⁵.

Obecnie intensyfikacja dialogu między Polską a Litwą ma zasadnicze znaczenie dla stabilizacji sytuacji w regionie Europy Środkowo-Wschodniej w sferze energetycznej, a także obronności i bezpieczeństwa, natomiast w wymiarze bilateralnym (głównie w kwestii praw mniejszości narodowych) ciągle jest wiele zagadnień spornych. Pomimo upływu 26 lat od podpisania Traktatu, postanowienia odnoszące się do mniejszości polskiej na Litwie nie są realizowane w stopniu zadowalającym, a wśród polskiej mniejszości narodowej narasta poczucie krzywdy i frustracji z powodu poczucia dyskryminacji na Litwie.

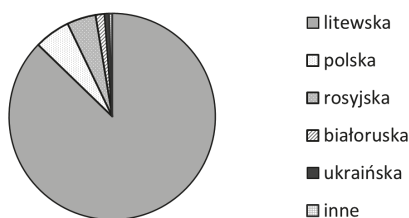
2. Mniejszość polska na Litwie – stan obecny

Według danych Litewskiego Departamentu Statystyki w 2018 roku mniejszości narodowe stanowiły niemal 14% mieszkańców Litwy. Do najliczniejszych należały: Polacy

¹⁵ A. Kuczyńska-Zonik, D. Wilczewski, „Polska i Litwa podają sobie dzisiaj dłonie”. *Polska perspektywa współpracy bilateralnej*, [w:] *Stosunki Polski z Litwą, Białorusią i Ukrainą 450 lat po unii lubelskiej*, red. T. Stępniewski, B. Surmacz, Lublin 2019, s. 61-88.

(157,7 tys., 5,6%), Rosjanie (127,8 tys., 4,5%), Białorusini (1,4%), Ukraińcy (0,7%), Łotysze, Tatarzy, Niemcy, Romowie i inni (rycina 1). Od wielu lat obserwuje się spadek liczby osób deklarujących przynależność do mniejszości etnicznej lub narodowej (dla porównania Polacy w 2011 roku stanowili 6,6%, w 2009 – 6,1%, w 1989 – 7%).

Rycina 1. Narodowości i grupy etniczne na Litwie (w procentach)

Źródło: opracowanie własne.

Mniejszość polska ze względu na uwarunkowania historyczne koncentruje się w południowo-wschodniej części państwa. Należy do autochtonicznych mieszkańców Litwy i zamieszkuje głównie okręg wileński. Największy odsetek ludności polskiej mieszka w rejonach solecznickim (77,8%), wileńskim (52,1%), trockim (30,1%) i święciańskim (26%)¹⁶.

¹⁶ Dane za 2011 rok.

Warto zaznaczyć również, że zdecydowana większość osób należących do mniejszości narodowych na Litwie ma obywatelstwo litewskie. Jedynie 0,3% mniejszości rosyjskiej posiada obywatelstwo Rosji, a 0,1 % mniejszości białoruskiej – obywatelstwo Białorusi. Na tym tle wyróżnia się mniejszość polska: 0,03% populacji legitymuje się polskim paszportem, co oznacza, że Polacy na Litwie w przeważającej większości identyfikują się z państwem litewskim¹⁷.

Mniejszość polską na Litwie cechuje silne poczucie odrębności oraz więź z osobami mówiącymi tym samym językiem¹⁸. U Polaków obserwuje się również terytorialny wymiar tożsamości, tj. silną identyfikację ze swoim miastem lub regionem. Bycie Polakiem oznacza więc najczęściej: mówienie po polsku, czucie się Polakiem, posiadanie przodków Polaków i bycie katolikiem. Należy zaznaczyć, że Polacy na Litwie raczej nie utożsamiają się z Polską, z regionem bałtyckim, Europą Wschodnią czy Europą¹⁹.

Dla Polaków na Litwie niezmiernie ważna jest możliwość pielęgnowania tradycji narodowych, języka polskiego i używania go w życiu codziennym²⁰. Społeczność Polaków jest

¹⁷ A. Kuczyńska-Zonik, *Dyskurs narodowościowy na Litwie w kontekście współczesnych zagrożeń*, „Rocznik IEŚW” 2016, R. 14, z. 5, s. 281-300.

¹⁸ A. Malewska, *Współczesna tożsamość kulturowa Polaków na Wileńszczyźnie*, „Pogranicze. Studia Społeczne” 2012, t. XX, s. 211-232.

¹⁹ N. Kasatkina, T. Leončikas, *Lietuvos etninių grupių adaptacija: kontekstas ir eiga*, Wilno 2003, s. 91-97.

²⁰ B. Grużewski, *Tożsamość etniczna Polaków na współczesnej Litwie oraz Polska i Polacy w ocenie litewskiej społeczności*, „Rocznik SNPL” 2013, t. 12, s. 46-60.

najbardziej aktywną mniejszością na Litwie i jedną z najlepiej zorganizowanych w ramach Polonii na świecie. Na Litwie działają liczne organizacje kulturalne, edukacyjne, charytatywne, naukowe, artystyczne, sportowe, zawodowe i inne (m.in. Stowarzyszenie Nauczycieli „Macierz Szkolna”, Stowarzyszenie Naukowców Polaków na Litwie, Polski Klub Dyskusyjny, Europejska Fundacja Praw Człowieka, Forum Przedsiębiorczości Polskiej „Korona”, Społeczny Komitet Opieki nad Starą Rossą, Związek Harcerstwa Polskiego na Litwie). Zakres działalności tych organizacji jest szeroki i obejmuje zespoły pieśni i tańca, chóry, teatry, stowarzyszenia kombatanów, pisarzy, lekarzy i prawników. Większość organizacji polskich mieści się w Domu Kultury Polskiej w Wilnie, który rozpoczął działalność w 2001 roku. Placówka ta prowadzi szeroką działalność kulturalną, organizuje wystawy i wernisaże, wieczory poetyckie, koncerty, przedstawienia, konkursy muzyczne, wieczory taneczne oraz szkolenia²¹.

Spośród organizacji polskich najważniejszą rolę odgrywa liczący ok. 10 tys. członków Związek Polaków na Litwie oraz organizacja polityczna Akcja Wyborcza Polaków na Litwie (AWPL)²², której celem stała się obrona interesów mniejszości polskiej na Litwie. Zorganizowana w 1994 roku AWPL brała udział w wyborach parlamentarnych od 1996 roku, ale

²¹ D. Górecki, *Realizacja praw...*, s. 72-73.

²² Od 2016 roku funkcjonująca pod nazwą Akcja Wyborcza Polaków na Litwie – Związek Chrześcijańskich Rodzin.

początkowo nie była w stanie przekroczyć 5-procentowego progu wyborczego, który obowiązuje wszystkie ugrupowania na Litwie. W 2012 roku po raz pierwszy AWPL uzyskała wystarczającą liczbę głosów, by wejść do litewskiego Sejmu, i od tamtej pory stale uczestniczy w życiu politycznym na szczeblu parlamentarnym. Należy to uznać za sukces, nawet jeśli weźmie się pod uwagę wątpliwości dotyczące zarówno skuteczności ugrupowania w dochodzeniu do spełnienia obietnic wyborczych, jak i zawieranych sojuszy. Partia cieszy się również trwałym poparciem na poziomie regionalnym i lokalnym, a przedstawiciele polskiej mniejszości zasiadają we władzach samorządowych różnych szczebli²³. AWPL wystawia też swojego kandydata w wyborach prezydenckich, w których wyraźnie zaznacza swoją obecność²⁴.

Od kilkunastu lat partia tworzy sojusz wyborczy z ugrupowaniem Alians Rosjan, reprezentującym część mniejszości rosyjskiej na Litwie²⁵. Wielu działaczy tego ugrupowania utrzymuje kontakty z przedstawicielami Ambasady Rosji na Litwie oraz rosyjskich elit politycznych, co może rodzić podejrzenia, że sprzyjają oni interesom Rosji, odbieranym

²³ A. Kuczyńska-Zonik, D. Wilczewski, „Polska i Litwa...”, s. 81-82.

²⁴ M. Piskorek, K. Szczęsna, M. Wojtaszczyk, *Geografia wyborcza Litwy ze szczególnym uwzględnieniem Akcji Wyborczej Polaków na Litwie*, [w:] *Polacy na Litwie. Cztery szkice do obrazu polskiego mikrokosmosu*, red. M. W. Solarz, Warszawa 2016, s. 13-32.

²⁵ K. Sidorkiewicz, *Polityczne zaangażowanie mniejszości polskiej na Litwie po wyborach parlamentarnych 2012 roku*, „Polityka i Społeczeństwo” 2014, nr 1 (12), s. 39-56; G. Kazėnas, *Jak AWPL udało się przekroczyć 5-procentowy próg wyborczy?*, „Politeja” 2014, nr 28, s. 269-296.

jako sprzeczne lub wręcz wrogie interesom litewskim. Może to rzutować z kolei na ocenę całej społeczności polskiej, którą AWPL reprezentuje, jako prorosyjskiej, a co za tym idzie, przyczyniać się do kwestionowania jej lojalności wobec państwa litewskiego²⁶.

Na Litwie dostępne są również w języku polskim prasa, audycje radiowe oraz programy telewizyjne. Niedawno uruchomiono TVP Wilno – specjalny kanał telewizyjny dla Polaków mieszkających na Litwie. W jego ofercie znalazły się programy informacyjne, publicystyczne, a także dotyczące aktualnych spraw, kultury, rozrywki, historii i tradycji. Mimo stosunkowo różnorodnych propozycji prezentowanych przez polskie media na Litwie, nie są one wystarczająco atrakcyjne dla lokalnego odbiorcy i nie cieszą się dużą popularnością. Polacy na Litwie często wybierają media rosyjskie lub rosyjskojęzyczne.

Wśród nierozwiązanych problemów mniejszości polskiej na Litwie pozostają: 1) brak prawnomiędzynarodowych rozwiązań gwarantujących ochronę mniejszości; 2) system oświaty; 3) kwestie dwujęzycznych nazw miejscowości oraz pisowni imion i nazwisk w języku ojczystym; 4) zwrot ziemi.

²⁶ D. Wilczewski, *Kontakty posłanki AWPL-ZChR z rosyjskimi dyplomatami*, „Komentarze IeŚ” nr 58 (58/2019), <https://ies.lublin.pl/pub/publikacje/komentarze/ies-komentarze-58-58-2019.pdf> [16.07.2020].

2.1. Prawne gwarancje ochrony mniejszości

W Konstytucji Litwy z 1992 roku przyznano mniejszościom prawo do pielęgnowania ich języka, kultury i zwyczajów oraz zakazano dyskryminacji z powodu m.in. rasy, narodowości i języka. Szczegółowe zobowiązania Litwy wynikały również z umów bilateralnych (m.in. wspomnianych wyżej Deklaracji i Traktatu oraz umowy rządowej o współpracy w dziedzinach kultury, oświaty i nauki), a także umów międzynarodowych dotyczących ochrony mniejszości narodowych, które pozwalały wnioskować o pozytywnych zmianach w zakresie ochrony tej grupy społecznej. Mimo to sytuacja w dalszym ciągu nie jest zadowalająca, a wiele rozwiązań prawnych regulujących i gwarantujących prawa mniejszościom narodowym nie jest realizowanych. Instytucje międzynarodowe (PE, Rada Europy) zwracały uwagę na problemy egzekwowania praw mniejszości narodowych na Litwie, w tym na: 1) brak wyczerpujących struktur legislacyjnych dotyczących ochrony mniejszości narodowych, 2) ograniczanie nauki w językach mniejszości narodowych, 3) zmiany administracyjne (tworzenie i likwidowanie urzędów, przekierowywanie kompetencji do innych instytucji), 4) ograniczanie dostępu do mediów, 5) brak równowagi między międzynarodowymi zobowiązaniami Litwy w kwestii promocji języków mniejszości narodowych a jej dążeniem do upowszechniania języka państwowego, 6) spory dotyczące pisowni nazwisk, nazw ulic i miejscowości w języku litewskim i w językach mniejszości narodowych, 7) ograni-

czony udział mniejszości narodowych w życiu publicznym i procesach decyzyjnych, które ich dotyczą oraz 8) małą aktywność polityczną mniejszości narodowych wynikającą z niekorzystnych uwarunkowań prawnych²⁷.

W 2009 roku rozwiązano Departament Mniejszości Narodowych i Wychodźstwa (Tautinių mažumų ir išeivijos departamentas), przekazując jego kompetencje związane z ochroną mniejszości Ministerstwu Kultury (Kultūros ministerija), Ministerstwu Oświaty i Nauki (Švietimo ir mokslo ministerija) oraz Ministerstwu Spraw Zagranicznych (Užsienio reikalų ministeria). Następnym krokiem było utworzenie w 2015 roku Departamentu Mniejszości Narodowych (Tautinių mažumų departamentas). Niewątpliwie wśród przyczyn niepowodzeń dotychczasowych instytucji znalazły się brak umiejętności i doświadczenia w tworzeniu i zarządzaniu organizacjami społecznymi zarówno przez większość litewską, jak i mniejszości narodowe²⁸. Obecnie na Litwie nie ma ustawy, która regulowałaby status mniejszości narodowych. Od 2010 roku przestała obowiązywać ustawa o mniejszościach narodowych, a nowa do tej pory nie została przyjęta.

²⁷ Europejska Fundacja Praw Człowieka, *Trzecia opinia Rady Europy na temat wprowadzenia Konwencji ramowej o ochronie mniejszości narodowych*, 12.01.2015, <http://www.efhr.eu/2015/01/12/trzecia-opinia-rady-europy-na-temat-wprowadzenia-konwencji-ramowej-o-ochronie-mniejszosci-narodowych/> [16.06.2020].

²⁸ N. Kasatkina, V. Beresnevičiūtė, *Ethnic Structure, Inequality and Governance of the Public Sector in Lithuania*, [w:] *Ethnic Inequalities and Public Sector Governance*, red. Y. Bangura, Palgrave/Macmillan, 2006, s. 31-48.

2.2. Szkolnictwo polskie na Litwie

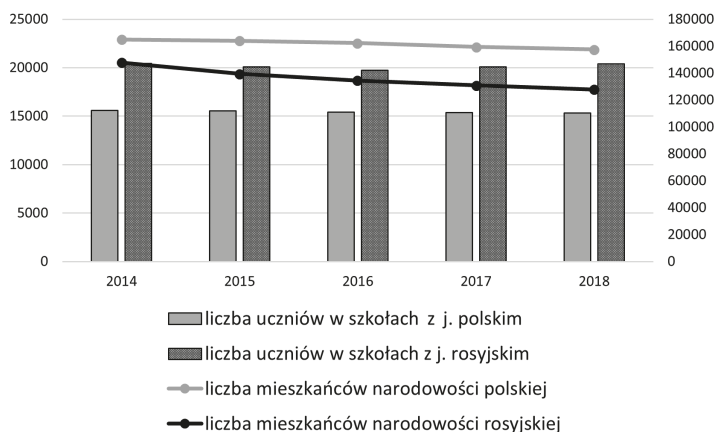
Polskie szkolnictwo na Litwie ma wieloletnie tradycje i odgrywa istotną rolę w zachowaniu tożsamości narodowej mieszkających tu Polaków. Litwa jest jedynym państwem oprócz Polski, w którym istnieje polskie szkolnictwo na wszystkich szczeblach edukacji.

Z prawa do nauki języka polskiego w 2018 roku korzystało ponad 15 tys. osób (w tym w przedszkolach, szkołach lub na uniwersytetach, rycina 2), co stanowi 42% osób korzystających z edukacji w języku mniejszości narodowych na Litwie (20 tys. uczyło się w placówkach edukacyjnych w języku rosyjskim, 233 – w języku białoruskim i 42 – w języku jidysz, tylko w przedszkolach). W latach 2014-2018 liczba osób uczących się w języku polskim spadła, choć nie tak szybko, jak ogólna liczba uczniów na Litwie. Stosunek liczby uczniów polskich szkół do wszystkich uczniów na Litwie pozostaje prawie niezmienny od 20 lat²⁹. W związku z tym utrzymanie liczby placówek lub wzrost liczby ośrodków nauczania w języku polskim, ale też w innych językach mniejszości, jest trudny do zrealizowania ze względu na obserwowane od kilku lat zjawisko spadku liczebności mniejszości (zwłaszcza Polaków) na Litwie. Jest to wynik zarówno postępującej

²⁹ *Lietuvos tautinių mažumų švietimo būklės analizė*, NMVA Švietimo politikos analizės skyrius 2018, <http://www.nmva.smm.lt/wp-content/uploads/2019/02/Lietuvos-tautini%C5%B3-ma%C5%BEum%C5%B3-%C5%A1vietimo-b%C5%ABkl%C4%97s-analiz%C4%97-2018-m.1.pdf> [28.05.2020].

asymilacji, jak i oddziaływania czynników demograficznych, w tym emigracji.

Rycina 2. Liczba uczniów w placówkach edukacyjnych mniejszości narodowych na Litwie

Źródło: opracowanie własne.

W 2011 roku wprowadzono poprawki do ustawy o oświacie i ujednolicono egzamin dojrzałości dla maturzystów ze szkół litewskich i szkół mniejszości. Od 2013 roku w celu uzyskania świadectwa dojrzałości konieczne jest zdanie dwóch egzaminów: obowiązkowego egzaminu z języka litewskiego i literatury oraz egzaminu z innego wybranego przedmiotu. Przeciwno nowelizacji prawa aktywnie protestowali przedstawiciele mniejszości na Litwie, ponieważ ujednolicony

egzamin został wprowadzony pomimo znacznych różnic w programach nauczania litewskiego w szkołach mniejszości narodowych i szkołach z litewskim językiem nauczania, a także mimo znacznie mniejszej liczby godzin przeznaczonych na naukę języka państwowego w szkołach mniejszości³⁰. Integracja szkół narodowościowych z ogólnokrajowym systemem nauczania, co miało na celu wzmocnienie roli języka litewskiego w szkołach mniejszości, została oceniona przez nauczycieli szkół z językiem polskim jako nieprzemysłana i dyskryminująca, gdyż nierówne warunki startowe uczniów wpłynęły ujemnie na rezultaty³¹, a wnioski z badań świadczą o tym, że nauka w języku ojczystym jest efektywniejsza niż w języku wyuczonym³². Dodatkowo, przyjęcie ustawy odbiło się negatywnie na stosunkach polsko-litewskich jako działanie służące asymilacji Polaków na Litwie.

W kolejnych latach sytuacja nie uległa znaczącej poprawie. Wyniki badań pokazują, że osiągnięcia uczniów w szkołach z językiem polskim są znacznie mniejsze niż tych, dla których językiem nauczania jest język rosyjski i litewski. Osoby uczące się w języku rosyjskim mają podobne wyniki jak uczniowie w szkołach litewskich. Na różnice w osiągnię-

³⁰ E. Kuzborska, *Reforma oświaty mniejszości narodowych na Litwie w 2011 r. w świetle międzynarodowych standardów ochrony*, „Rocznik SNPL” 2014, t. 13-14, s. 68-81.

³¹ K. Moroz-Łapin, M. Szejbak, *Meandry litewskiej polityki oświatowej w szkolnictwie mniejszości narodowych*, „Rocznik SNPL” 2014, t. 13-14, s. 90-105.

³² K. Moroz-Łapin, M. Szejbak, *Polskie szkoły na Litwie: ranking w latach 2008-2012*, „Rocznik SNPL” 2013, t. 12, s. 108-122.

ciach może wpływać fakt, że większy odsetek szkół polskojęzycznych znajduje się na obszarach wiejskich, a ze względu na gorsze warunki kulturowe, społeczne i gospodarcze średnia wszystkich wyników uczniów jest niższa. W 2018 roku 41% uczniów uczących się w języku polskim uczęszczało do szkół na wsi (w przypadku uczniów w szkołach rosyjskich i litewskich było to odpowiednio 2,5% i 18%).

Uczniowie szkół dla mniejszości narodowych uczą się z podręczników w ich językach ojczystych, jednak większość tych książek po raz pierwszy została wydana ponad 10 lat temu, a ich zawartość nie była w tym czasie aktualizowana i dlatego podręczniki nie są w pełni zgodne z obowiązującymi programami nauczania. Dzięki gotowości do współpracy i zaangażowaniu strony litewskiej sytuacja ta zmienia się w kierunku poprawy jakości kształcenia w języku polskim na Litwie. W 2019 roku rząd Litwy po raz pierwszy zakupił w Polsce podręczniki do nauki języka polskiego i literatury. Wcześniej litewskie władze nie wyrażały na to zgody. Decyzja została pozytywnie oceniona przez polskich nauczycieli na Litwie.

Jednym ze sposobów skutecznego wspierania edukacji i zwiększania intelektualnego potencjału Polaków na Litwie jest pomoc finansowa w ramach tzw. „Bonu pierwszaka”, który obejmuje też wyprawkę szkolną. Program jest finansowany ze środków Senatu RP, a od 2016 roku dzięki niemu każdego roku ok. tysiąca uczniów na Litwie otrzymywało wsparcie. W podobnym programie „Bon maturzysty” stypen-

dia oraz pamiątkowe albumy dostali natomiast maturzyści ze szkół z polskim językiem nauczania. Ponadto, rozwiązując problem braku miejsc w przedszkolach i w szkołach ogólnokształcących, co roku tworzone są grupy edukacji przedszkolnej i mieszane grupy edukacji wczesnoszkolnej. Budowane są też nowe i rekonstruowane stare placówki oświatowe, w których powstają nowe grupy edukacji przedszkolnej.

2.3. Używanie języka polskiego w pisowni imion, nazwisk i miejscowości

Polacy odczuwają dyskryminację ze względu na zmniejszającą się obecność języka polskiego w życiu publicznym. Przede wszystkim chodzi o brak możliwości zapisywania imion i nazwisk oraz nazw miejscowości w języku polskim, co jest niezmiernie istotne dla zachowania tożsamości narodowej. Polacy na Litwie mogą pisać swoje nazwiska tylko w wersji zlituanizowanej. Problem ten dotyczy osób mających w imieniu bądź nazwisku litery niewystępujące w alfabecie litewskim (ć, ł, ń, ó, ś, w, ż, ź). Litera „w” zastępowana jest „v”; litery „cz”, „sz”, „ie” i „u” zapisuje się odpowiednio jako „č”, „š”, „ė” i „iu”. Niekiedy imiona i nazwiska podlegają bezpośredniemu tłumaczeniu na litewskie bądź są pisane zgodnie z gramatyką litewską³³.

³³ W. Kundera, *Sytuacja mniejszości polskiej na Litwie – dziś i w przeszłości*, „Łódzkie Studia Teologiczne” 2018, t. 27, nr 3, s. 111-137.

Mniejszość polska od lat zabiegała o możliwość wprowadzenia dwujęzycznych nazw miejscowości zwarcie przez nią zamieszkanym oraz o to, aby język polski jako pomocniczy był stosowany w tych regionach, gdzie Polacy stanowią istotny odsetek mieszkańców³⁴. W obu przypadkach władze Litwy stały na stanowisku, że zwiększenie udziału języka mniejszości narodowych w życiu publicznym byłoby sprzeczne z Konstytucją Litwy oraz potrzebą ochrony języka państwowego.

2.4. Reprywatyzacja

Przyjęta w 1991 roku ustawa reprywatyzacyjna pozwala byłym właścicielom odzyskiwać ziemię, która nie była przed wojną ich własnością, a wnioskodawcy mogli otrzymać ziemię w dowolnym miejscu w kraju. Prowadziło to do sytuacji, w której ziemię położone blisko stolicy, gdzie cena była wyższa niż w pozostałych regionach, otrzymywali Litwini. Odbywało się to przy pogwałceniu praw poprzednich właścicieli i ich spadkobierców, którymi najczęściej byli Polacy, i pomimo protestów polskich organizacji³⁵. Sposób, w jaki przeprowadzany był zwrot ziemi, motywowany był względami zarówno politycznymi – chodziło o rozproszenie zawar-

³⁴ D. Górecki, *Realizacja praw...*, s. 80-83.

³⁵ W. Kundera, *Sytuacja mniejszości...*, s. 125-126.

tych skupisk Polaków, jak i ekonomicznymi – pozbawiał Polaków najdroższej, podstołecznej ziemi³⁶.

3. Prognozy i rekomendacje

Sytuacja Polaków na Litwie, będących tam społecznością autochtoniczną, kształtowana była przez zespół czynników politycznych, historycznych i społeczno-kulturowych. Po 1991 roku ich trudne położenie skomplikowała polityka państwa litewskiego dążącego do lituanizacji mniejszości narodowych poprzez szczególną politykę w dziedzinie edukacji, pisownię nazwisk, ograniczanie używania języka mniejszości oraz reprywatyzację ziemi, co istotnie wpłynęło na obecny kształt demograficzny Wileńszczyzny³⁷. Przez wiele lat lista spraw spornych związanych z naruszaniem i nierealizowaniem praw polskiej mniejszości przez władze litewskie pozostawała niezmienną, co powodowało wzrost frustracji i poczucia bycia obywatelem drugiej kategorii.

Mniejszość polska na Litwie w dużym stopniu determinuje stosunki polsko-litewskie w ostatnich trzech dekadach, a nierozwiązane problemy kładą się cieniem na wzajemnych relacjach. Obecne stosunki między Polską a Litwą cechuje duża dynamika zarówno na szczeblu najwyższym, jak też

³⁶ J. Wołkonowski, *Współczesna sytuacja polskiej mniejszości na Litwie: płaszczyzny konfliktu i współpracy z instytucjami państwa litewskiego i społeczeństwem obywatelskim*, [w:] *Życie społeczne Polaków na Wschodzie*, red. A. Bobryk, Siedlce 2008, s. 58-59.

³⁷ D. Górecki, *Realizacja praw...*, s. 109.

rządowym i parlamentarnym. W opinii Polaków – strona litewska wykazuje coraz większą wolę co do możliwości rozstrzygania problemów mieszkającej na Litwie mniejszości polskiej; w opinii Litwinów – w ostatnim czasie Polska złagodziła ton wypowiedzi w tej kwestii. Dzięki temu podjęto rozmowy na trudne tematy, takie jak obecność języka polskiego w przestrzeni publicznej, zwrot ziemi czy ustawa o mniejszościach narodowych. Dodatkowo współpraca w zakresie obrony, projektów infrastrukturalnych czy energetycznych zwiększa wzajemne zaufanie i stwarza możliwość rozwiązania problemów Polaków na Litwie. Można więc mieć nadzieję, że dzięki temu w przyszłości łatwiej będzie przeforsować projekty korzystne dla Polski i Polaków na Litwie.

Nie należy jednak dopuścić do tego, aby tematy ważne dla mniejszości polskiej na Litwie, takie jak pisownia polskich nazwisk i dwujęzyczność nazw miejscowości, zeszyły z agendy w kontaktach polsko-litewskich. W tym celu strony polska i litewska powinny kontynuować dialog z uwzględnieniem zastrzeżeń dotyczących zarówno zgodności z litewską Konstytucją, jak i realnych potrzeb Polaków na Litwie.

Ponadto w dalszym ciągu powinny być kontynuowane działania w kierunku poprawy jakości kształcenia, podniesienia atrakcyjności polskich szkół, rozwoju mediów w języku polskim, wzmacniania polskiej tożsamości oraz związków i kontaktów z polską kulturą, a także wspierania aktywności Polaków w życiu publicznym na Litwie. Wszelkie działania powinny być podejmowane z uwzględnieniem głosu

przedstawicieli różnych środowisk społeczności polskiej na Litwie oraz skoordynowane z odpowiednimi instytucjami na Litwie.

Bibliografia

- Bobryk A., *Odrodzenie narodowe Polaków w Republice Litewskiej 1987-1997*, Toruń 2006.
- Buchowski K., *Litwomani i polonizatorzy. Mity, wzajemne postrzeganie i stereotypy w stosunkach polsko-litewskich w pierwszej połowie XX wieku*, Białystok 2006.
- Buchowski K., *Polacy i Litwini – wzajemne stereotypy*, „Darbai ir dienos / Deeds and Days” 2011, nr 56, s. 181-192.
- Buchowski K., *Polacy w niepodległym państwie litewskim 1918-1940*, Białystok 1999.
- Czechowski J., *Międzynarodowe uwarunkowania Litwy Środkowej (9 X 1920 – 6 IV 1922)*, „Dzieje Najnowsze” 2017, R. XLIX, nr 2, s. 189-204.
- Europejska Fundacja Praw Człowieka, *Trzecia opinia Rady Europy na temat wprowadzenia Konwencji ramowej o ochronie mniejszości narodowych*, 12.01.2015, <http://www.efhr.eu/2015/01/12/trzecia-opinia-rady-europy-na-temat-wprowadzenia-konwencji-ramowej-o-ochronie-mniejszosci-narodowych/> [16.06.2020].
- Górecki D., *Realizacja praw mniejszości polskiej na Litwie i mniejszości litewskiej w Polsce*, [w:] *Dziedzictwo pogranicza. Realizacja praw mniejszości polskiej na Litwie, Białorusi, Ukrainie i w Czechach oraz mniejszości białoruskiej, litewskiej, ukraińskiej i czeskiej w Polsce*, red. D. Górecki, Łódź 2013, s. 69-111.
- Grużewski B., *Tożsamość etniczna Polaków na współczesnej Litwie oraz Polska i Polacy w ocenie litewskiej społeczności*, „Rocznik SNPL” 2013, t. 12, s. 46-60.

- Jundo-Kaliszewska B., *Zakładnicy historii. Mniejszość polska w postradzieckiej Litwie*, Łódź 2019.
- Kasatkina N., Beresnevičiūtė B., *Ethnic Structure, Inequality and Governance of the Public Sector in Lithuania*, [w:] *Ethnic Inequalities and Public Sector Governance*, red. Y. Bangura, Palgrave/Macmillan, 2006, s. 31-48.
- Kasatkina N., Leončikas T., *Lietuvos etninių grupių adaptacija: kontekstas ir eiga*, Wilno 2003.
- Kazėnas G., *Jak AWPL udało się przekroczyć 5-procentowy próg wyborczy?*, „Politeja” 2014, nr 28, s. 269-296.
- Kuczyńska-Zonik A., *Dyskurs narodowościowy na Litwie w kontekście współczesnych zagrożeń*, „Rocznik IEŚW” 2016, R. 14, z. 5, s. 281-300.
- Kuczyńska-Zonik A., Wilczewski D., „Polska i Litwa podają sobie dzisiaj dłonie”. *Polska perspektywa współpracy bilateralnej*, [w:] *Stosunki Polski z Litwą, Białorusią i Ukrainą 450 lat po unii lubelskiej*, red. T. Stępniewski, B. Surmacz, Lublin 2019, s. 61-88.
- Kundera W., *Sytuacja mniejszości polskiej na Litwie – dziś i w przeszłości*, „Łódzkie Studia Teologiczne” 2018, t. 27, nr 3, s. 111-137.
- Kuzborska E., *Reforma oświaty mniejszości narodowych na Litwie w 2011 r. w świetle międzynarodowych standardów ochrony*, „Rocznik SNPL” 2014, t. 13-14, s. 68-81.
- Lietuvos tautinių mažumų švietimo būklės analizė*, NMVA Švietimo politikos analizės skyrius 2018, <http://www.nmva.smm.lt/wp-content/uploads/2019/02/Lietuvos-tautini%C5%B3-ma%C5%BEum%C5%B3-%C5%A1vietimo-b%C5%AB-kl%C4%97s-analiz%C4%97-2018-m.1.pdf> [28.05.2020].
- Łossowski P., *Ultimatum polskie do Litwy 17 marca 1938 roku. Studium z dziejów dyplomacji*, Warszawa 2010.
- Modzelewski W. T., *Dwie dekady stosunków Polski z Litwą – wymiar polityczny*, „Środkowoeuropejskie Studia Polityczne” 2012, nr 3, s. 287-312.

- Moroz-Łapin K., Szejbak M., *Meandry litewskiej polityki oświatowej w szkolnictwie mniejszości narodowych*, „Rocznik SNPL” 2014, t. 13-14, s. 90-105.
- Piskorek M., Szczęsna K., Wojtaszczyk M., *Geografia wyborcza Litwy ze szczególnym uwzględnieniem Akcji Wyborczej Polaków na Litwie*, [w:] *Polacy na Litwie. Cztery szkice do obrazu polskiego mikrokosmosu*, red. M. W. Solarz, Warszawa 2016, s. 13-32.
- Sirutavičius V., *O polskiej autonomii narodowo-terytorialnej na Litwie (wiosna-lato 1991 roku)*, „Studia z Dziejów Rosji i Europy Środkowo-Wschodniej” 2017, t. LII (1), s. 201-233.
- Srebrakowski A., *Budowa zrębów własnej państwowości przez Polaków i Litwinów do 1922 roku. (Wokół sporu o Wileńszczyznę)*, [w:] *Stosunki polsko-litewskie na przestrzeni wieków. Pamięć historyczna*, red. J. Wołkonowski, R. Gaidis, Wilno 2009, s. 162-178.
- Srebrakowski A., *Historyczne podłoże współczesnych postaw Polaków na Litwie*, „Studium Vilnense” 2000, vol. 9, nr 2, s. 4-10.
- Wilczewski D., *Kontakty posłanki AWPL-ZChR z rosyjskimi dyplomatami*, „Komentarze IES” nr 58 (58/2019), <https://ies.lublin.pl/pub/publikacje/komentarze/ies-komentarze-58-58-2019.pdf> [16.07.2020].
- Wołkonowski J., *Współczesna sytuacja polskiej mniejszości na Litwie: płaszczyzny konfliktu i współpracy z instytucjami państwa litewskiego i społeczeństwem obywatelskim*, [w:] *Życie społeczne Polaków na Wschodzie*, red. A. Bobryk, Siedlce 2008, s. 58-59.
- Wołejko M., *Sytuacja mniejszości polskiej na Litwie a relacje polsko-litewskie*, „Bezpieczeństwo Narodowe” 2011, s. 99-114.

Dominik Wilczewski

Polacy na Łotwie

W okresie odzyskiwania przez Łotwę niepodległości, na przełomie lat 80. i 90. XX wieku tamtejsi działacze polscy w większości poparli niepodległościowe aspiracje Łotyszy. Zaowocowało to później harmonijnymi relacjami między narodem tytularnym a polską społecznością. Dzięki temu dziś Polacy są tam stawiani jako wzór dobrze zintegrowanej mniejszości narodowej.

Dzięki staraniom polskich działaczy, życzliwości władz łotewskich oraz wsparciu z Polski udało się odbudować polskie szkolnictwo, odtworzyć struktury organizacyjne oraz stworzyć polskie media. Nie pomogło to jednak w powstrzymaniu procesu pogłębiającej się rasyfikacji językowej, która jest dziś jednym z najpoważniejszych wyzwań stojących przed społecznością polską.

Liczba osób deklarujących się jako Polacy na Łotwie sukcesywnie spada. Wpływają na to dotyczące całej Łotwy procesy demograficzne i sytuacja gospodarcza. W długoletniej perspektywie odbudowanie pozycji polskiej mniejszości z początku lat 90. XX wieku nie jest już możliwe, dlatego działania jej dotyczące powinny skupiać się przede wszystkim na zachowaniu obecnego stanu.

1. Zarys historii mniejszości polskiej na Łotwie

Polacy na Łotwie są mniejszością autochtoniczną, historycznie związaną z zamieszkiwanym przez siebie terytorium. Mieszkańcy Łotwy deklarujący narodowość polską zamieszkują głównie Łatgalię – jedną z czterech krain historycznych składających się na współczesne państwo łotewskie¹. Uogólniając, obecność Polaków na Łotwie jest wynikiem trzech procesów historycznych:

- polonizacji niemieckiej szlachty w Inflantach (a także częściowo w Kurlandii i Semigalii) po podziale i sekularyzacji państwa Zakonu Inflanckiego w 1561 roku;
- podporządkowania Łatgalii (Inflant Polskich) jako integralnej części Rzeczypospolitej i późniejszej stopniowej polonizacji miejscowej ludności;
- relacji kulturowych, społecznych i gospodarczych łączących Łotwę z pobliskimi obszarami Wileńszczyzny i Witebszczyzny oraz związanych z tym migracji ludności polskojęzycznej.

Umocnieniu polskiej obecności i wpływów kulturowych sprzyjały silna pozycja polskojęzycznego ziemiaństwa oraz

¹ Zgodnie z art. 3 Konstytucji Republiki Łotewskiej z 1922 roku terytorium Łotwy składa się z Liwlandii (Liwonia, łot. *Vidzeme*, nazywana również Inflantami lub Inflantami Szwedzkimi), Łatgalii (łot. *Latgale*, nazywana również Inflantami Polskimi), Kurlandii (łot. *Kurzeme*) i Semigalii (łot. *Zemgale*), *Konstytucja Republiki Łotewskiej uchwalona na Zgromadzeniu Ustawodawczym 15 lutego 1922 roku i wprowadzona w życie 7 listopada 1922 roku (z późniejszymi zmianami z 15 października 1998 r.)*, <http://libr.sejm.gov.pl/tekoi/txt/konst/lotwa> [23.06.2020].

rola Kościoła katolickiego na terytorium Łatgalii w okresie rządów rosyjskich (do wybuchu I wojny światowej), a po 1918 roku stosunkowo liberalna – z pewnymi zmianami – polityka państwa łotewskiego wobec mniejszości. Polakom udało się zachować tożsamość narodową pomimo represyjnej polityki prowadzonej przez okupantów niemieckich (1941-1944) oraz władze radzieckie (1944-1990). Odzyskaniu niepodległości przez Łotwę towarzyszyło odrodzenie życia społeczno-politycznego mniejszości polskiej.

Przynależność państwowa ziem łotewskich przez setki lat ulegała licznym zmianom. Zamieszkujące je w okresie średniowiecza plemiona bałtyckie oraz ugrofińskie – od których wywodzi się nowoczesny naród łotewski – nie zdołały stworzyć własnej państwowości i w XIII wieku uległy podbojowi oraz kulturowej dominacji rycerstwa niemieckiego². Za jego pośrednictwem zaprowadzono na tych terenach chrześcijaństwo. Ziemie dzisiejszej Łotwy znalazły się pod panowaniem Zakonu Kawalerów Mieczowych, z którego następnie wyodrębnił się Zakon Inflancki.

Istotną cezurą w procesie kształtowania się polskiej obecności są lata 1561-1562, gdy państwo zakonne, zagrożone ekspansją Carstwa Moskiewskiego, zwróciło się o opiekę króla polskiego Zygmunta Augusta³. Nastąpiła sekularyzacja pań-

² P. Eberhardt, *Przemiany narodowościowe na ziemi łotewskiej w XX i na początku XXI w.*, „Sprawy Narodowościowe” 2017, nr 49, s. 2-3.

³ Ē. Jēkabsons, *Związki Łotwy i Polski: krótki rys historyczny*, [w:] *100 Polaków zasłużonych dla Łotwy*, red. T. Otocky, K. Popławski, Warszawa 2018, s. 10.

stwa zakonnego, z którego wyodrębniło się Księstwo Kurlandii i Semigalii (gdzie dominującym wyznaniem stał się luteranizm), które zostało lennem Korony Królestwa Polskiego. Inflanty natomiast włączono w skład Rzeczypospolitej. Podczas gdy ich północna część – dzisiejsza Liwlandia – znalazła się w XVII wieku w rękach Szwecji, to obszar południowo-wschodni, nazywany Inflantami Polskimi (Łatgalia), pozostawał pod władzą Rzeczypospolitej do 1772 roku. Towarzyszyła temu silna obecność Kościoła katolickiego⁴.

Proces polonizacji rycerstwa niemieckiego najsilniej przebiegał w Inflantach Polskich, ale polskie wpływy kulturowe wśród elit były obecne także w Księstwie Kurlandii i Semigalii, którego zależność od Rzeczypospolitej utrzymała się aż do 1795 roku⁵. W umacnianiu się związków z polskością szczególną rolę odgrywał katolicyzm: poprzez uczestnictwo w życiu religijnym kultura polska oddziaływała nie tylko na szlachtę, ale także na miejscowe chłopstwo pochodzenia łotewskiego lub białoruskiego⁶. Warto zaznaczyć, że cały

⁴ Kontreformacja i polonizacja objęły również niewielki fragment wschodniej Semigalii, położony pomiędzy Łatgalią a terytorium Wielkiego Księstwa Litewskiego, skupiony wokół m. Iluksza, por. M. Kowalski, *Ludność polska w wieloetnicznych regionach Litwy, Łotwy i Białorusi*, „Studia z Geografii Politycznej i Historycznej” 2013, t. 2, s. 220-221.

⁵ Do najmożliwszych i najbardziej znanych rodów pochodzących ze szlachty inflanckiej należeli m.in.: Tyzenhausowie, Platerowie, Zybergowie (Zyberkowie), Manteuffelowie, Borchowie.

⁶ K. Leśniewska-Napierała, *Działalność organizacyjna mniejszości polskiej na Łotwie (dawne Inflanty Polskie)*, „Studia z Geografii Politycznej i Historycznej” 2016, t. 5, s. 192.

obszar Łatgalii miał charakter wieloetniczny: obok siebie zamieszkiwała tu ludność łotewska⁷, polska, białoruska, rosyjska, litewska, niemiecka czy żydowska.

W okresie rządów carskich procesy polonizacyjne wyhamowały, ale nie zamarły. Po powstaniu styczniowym mieszkańców Łatgalii objęły represje, w tym m.in. zakaz druku w języku polskim i prześladowania duchowieństwa. Język polski został wyrugowany ze szkolnictwa. Równolegle wraz z rozwojem przemysłowym następował napływ ludności do miast, w tym także Polaków (z samej Łotwy czy innych miejsc w Cesarstwie Rosyjskim), zarówno robotników przemysłowych, jak i inteligencji. Pod koniec XIX wieku miasta stały się głównymi ośrodkami życia polskiego na Łotwie. Do największych skupisk Polaków należały Dyneburg, Ryga czy Rzeżyca. Według spisu z 1897 roku ponad 3% mieszkańców ziem łotewskich deklarowało polski jako język ojczysty⁸.

Ważnymi ośrodkami kształtowania przyszłej polskiej inteligencji stały się w tamtym okresie niemieckojęzyczne gimnazja w Lipawie i Mitawie (ob. Jełgawa) w dawnym Księstwie Kurlandii i Semigalii, gdzie carskie represje były stosunkowo łżejsze. Z czasem coraz większą rolę zaczęła także odgrywać

⁷ Łatgalowie, mimo stopniowej asymilacji z Łotyszami, zachowali odrębność kulturową, czego przejawem jest przywiązanie do wyznania katolickiego oraz własny etnoлект łatgalski; kwestia uznania go za osobny język jest przedmiotem dyskusji, por. M. Jankowiak, *Łatgalski – język czy dialekt?*, „Przegląd Bałtycki”, 20.04.2017, <https://przegladbaltycki.pl/4777,latgalski-jezyk-dialekt.html> [23.06.2020].

⁸ P. Eberhardt, *Przemiany narodowościowe...*, s. 3.

utworzona w 1862 roku Politechnika Ryska, na której działały polskie korporacje studenckie („Arkonia” i „Welecja”)⁹. Z kolei liberalizacja po rewolucji 1905 roku umożliwiła powstanie polskiego gimnazjum w Rydze oraz sieci polskich organizacji oświatowych (w tym Polskiego Towarzystwa „Oświata”).

Diametralną zmianę przyniosła I wojna światowa i rewolucja w Rosji. Powstanie państwa łotewskiego w 1918 roku było konsekwencją procesu odrodzenia narodowego, trwającego od połowy XIX wieku. Powstające w tym samym czasie państwo polskie życzliwie odnosiło się do łotewskich aspiracji¹⁰. Jednak dla społeczności polskiej na Łotwie sytuacja ta była dużym wyzwaniem. Wyrósł głównie ze środowisk chłopskich łotewski ruch narodowy dążył do przeobrażenia struktury społeczno-ekonomicznej wsi, czego podstawą miało być wyłączenie dużych gospodarstw, należących do niemieckiego (w zachodniej i środkowej Łotwie) i polskiego (w Łatgalii) ziemiaństwa. Kwestionowano również deklaracje narodowościowe polskojęzycznych mieszkańców wschodniej Łotwy, uznając ich za „spolonizowanych Łotyszy”¹¹.

Mimo to część polskiej społeczności poparła dążenia niepodległościowe Łotyszy, Polacy wstępowali do ochotniczej armii łotewskiej walczącej z bolszewikami i formacja-

⁹ Studentami Politechniki Ryskiej byli m.in. Ignacy Mościcki i Władysław Anders.

¹⁰ Ē. Jēkabsons, *Związki Łotwy i Polski...*, s. 11.

¹¹ P. Eberhardt, *Przemiany narodowościowe...*, s. 4.

mi niemieckimi. Wydarzeniem, które pozytywnie zaważyło na kształtowaniu się relacji polsko-łotewskich, była wspólna operacja „Zima” – przeprowadzona przez połączone siły wojsk polskich i łotewskich na początku 1920 roku, a zakończona wyparciem bolszewików z Łatgalii.

Normalizacja sytuacji mniejszości następowała od początku lat 20. XX wieku. Polacy cieszyli się dość dużym zakresem swobód. W 1922 roku powstał Związek Polaków na Łotwie, którego pierwszym prezesem została farmaceutka i ziemianka Stanisława Dowgiałłówna. W tym samym roku prawnik Jan Wierzbicki zdobył mandat w wyborach do Sejmu Łotwy. Rozwijała się sieć polskich szkół, do której należały m.in. trzy gimnazja w Rydze oraz rosnąca liczba szkół początkowych (w roku szkolnym 1930/1931 ogółem działało 45 polskich szkół)¹². Ponadto funkcjonowały różnego rodzaju organizacje i stowarzyszenia: Polskie Towarzystwo Oświatowe, Polskie Stowarzyszenie Akademickie, Polski Związek Nauczycielski, w Rydze działał polski teatr, ukazywała się gazeta „Dzwon”. Według spisu powszechnego z 1925 roku Łotwę zamieszkiwało ponad 51 tys. Polaków, co stanowiło 2,8% ogółu ludności¹³.

¹² P. Łossowski, *Polacy w Estonii, Łotwie i Litwie 1918-1939*, „Studia z Dziejów Rosji i Europy Środkowo-Wschodniej” 1994, t. XXIX, s. 93.

¹³ Ē. Jēkabsons, *Polska mniejszość narodowa na Łotwie. Krótka charakterystyka i zarys działalności*, Europejskie Kolegium Polskich i Ukraińskich Uniwersytetów, <http://www.wyklady.ekpu.lublin.pl/wyklady/jekabsons/jekabsonsw5.htm> [24.06.2020].

Okresowo dochodziło do napięć i ograniczania swobód mniejszości narodowych, jednak nie miało to trwałego charakteru. Najpoważniejszą zmianę przyniosło dopiero ustanowienie w 1934 roku dyktatorskich rządów premiera (później prezydenta) Kārlisa Ulmanisa, co pociągnęło za sobą łotyszyczację różnych sfer życia państwa i społeczeństwa¹⁴. W praktyce oznaczało to m.in. zawieszenie działalności organizacji mniejszości (a następnie konieczność ich ponownej rejestracji) i usuwanie osób pochodzenia niełotewskiego z pracy w administracji publicznej. Najpoważniejsze ograniczenia wprowadzono w szkolnictwie – w rezultacie większość polskich szkół w Łatgalii została zamknięta¹⁵. Z drugiej strony, w drugiej połowie lat 30. na Łotwę zaczęli napływać polscy robotnicy sezonowi, pochodzący z uboższych regionów II Rzeczypospolitej – część z nich pozostała na Łotwie po wybuchu II wojny światowej.

Najbardziej tragicznym okresem w życiu społeczności polskiej, jak i całej Łotwy, była okupacja radziecka (1940-1941) i niemiecka (1941-1944). Oznaczało to kres jakiegokolwiek swobody działalności polskich organizacji. Działacze, nauczyciele i przedstawiciele inteligencji byli represjonowani przez obydwu okupantów. Wraz z ponownym ustanowieniem władzy radzieckiej w latach 1944-1945 szkolnictwo

¹⁴ Ibidem.

¹⁵ A. Topij, *Polityka narodowościowa Łotwy w okresie rządów autorytarnych Kārlisa Ulmanisa (1934-1940)*, „*Studia Historica Gedanensia*” 2017, t. VIII, s. 263-268.

polskie zostało poddane sowietyzacji, a do 1949 roku całkowicie zlikwidowane. W warunkach braku polskich szkół i organizacji miejscem krzewienia polskiej kultury i języka było środowisko domowe, a także do pewnego stopnia Kościół katolicki, który sam jednak (w całej Łotwie) był prześladowany przez władze radzieckie¹⁶. Dopiero w 1978 roku przedstawiciele polskiej społeczności uzyskali zgodę na zorganizowanie klubu „Polonez”, działającego początkowo przy Klubie Przyjaźni Polsko-Radzieckiej. Pod koniec istnienia ZSRR na Łotwie zamieszkiwało ponad 60 tys. Polaków (2,3% ogółu ludności)¹⁷.

Pierestrojka na Łotwie oznaczała również możliwość odrodzenia życia społecznego tamtejszych Polaków. Znaczna ich część poparła łotewskie dążenia niepodległościowe, a najbardziej aktywni włączyli się w działalność Frontu Ludowego Łotwy – wśród nich tłumaczka i dziennikarka Ita Kozakiewicz. Stała się ona najbardziej rozpoznawalną postacią wśród mniejszości polskiej¹⁸. W 1990 roku została prezesem odrodzonego Związku Polaków oraz posłem do Rady Najwyższej Łotewskiej SRR – w głosowaniu 4 maja 1990 roku poparła rezolucję o przywróceniu niepodległości Łotwy. Jej działalność przerwała tragiczna śmierć 28 października 1990 roku. Jednak prołotewska postawa tak Ity

¹⁶ M. Michaliszyn, *Mniejszość polska w odrodzonej Łotwie*, „Investigationes Linguisticae” 2018, t. XLII, s. 40-42.

¹⁷ P. Eberhardt, *Przemiany narodowościowe...*, s. 9.

¹⁸ M. Michaliszyn, *Mniejszość polska...*, s. 43.

Kozakiewicz, jak i całej społeczności przyczyniła się do przyjaznego kształtowania stosunków polsko-łotewskich w późniejszych latach.

2. Stan aktualny i struktura społeczności polskiej na Łotwie

Odzyskanie przez Łotwę niepodległości otworzyło przed Polakami możliwość nieskrępowanego prowadzenia działalności społecznej, kulturalnej czy oświatowej. Wypada w tym miejscu zaznaczyć, że polityka państwa łotewskiego wobec niełotewskich grup narodowościowych była w dużym stopniu determinowana względami demograficznymi. W okresie radzieckim na Łotwę przybyła liczna grupa mieszkańców innych części Związku Radzieckiego, odbywających tutaj służbę wojskową, podejmujących pracę w strukturach partyjnych, państwowych i przemyśle. W efekcie w 1989 roku Łotysze stanowili jedynie 52% ogółu ludności, podczas gdy np. Rosjanie aż 34%¹⁹. Mimo zmian demograficznych w późniejszych latach Łotwa pozostaje państwem wieloetnicznym – według danych spisu powszechnego z 2011 roku przedstawiciele narodu tytularnego stanowili 62,1% całej populacji²⁰.

¹⁹ P. Eberhardt, *Przemiany narodowościowe...*, s. 9.

²⁰ *Results of the 2011 Population and Housing Census in Latvia*, Central Statistical Bureau of Latvia, Riga 2015, s. 94.

Władze odrodzonego państwa przyjęły restrykcyjne zasady dotyczące obywatelstwa, uznając za obywateli Republiki Łotewskiej wyłącznie osoby posiadające to obywatelstwo przed 1940 rokiem oraz ich potomków. Osoby przybyłe na Łotwę w latach 1940-1991 oraz ich potomkowie stanęli przed wyborem obywatelstwa innego państwa (np. Rosji), przyjęcia specjalnego statusu „nieobywatela”²¹ lub poddania się procedurze naturalizacyjnej na Łotwie. Według danych z 1993 roku na Łotwie przebywało prawie 715 tys. osób zarejestrowanych jako nieobywatele²². Warunki otrzymania obywatelstwa, w pierwszych latach dość restrykcyjne, później stopniowo liberalizowano. Obecnie status nieobywatela posiada niecałe 217 tys. osób²³.

Zmiany demograficzne po odzyskaniu niepodległości przez Łotwę dotknęły również społeczność polską. Ich dynamikę obrazują wyniki kolejnych spisów powszechnych (z uwzględnieniem ostatniego, przeprowadzonego przed rozpadem ZSRR):

²¹ Status występujący jedynie w łotewskim systemie prawnym nie jest tożsamy ze statusem bezpaństwowca w rozumieniu prawa międzynarodowego.

²² A. Kuczyńska-Zonik, *Non-citizens in Latvia: Is it a real problem?*, „Sprawy Narodowościowe” 2017, nr 49, s. 4.

²³ *Latvijas iedzīvotāju sadalījums pēc valstiskās piederības, Pilsonības un migrācijas lietu pārvalde*, 01.01.2020, https://www.pmlp.gov.lv/lv/assets/ISVP_Latvija_pec_VPD_2020.pdf [26.06.2020].

	1989 ²⁴	2000 ²⁵	2011 ²⁶
Ludność ogółem	2 666 567	2 377 383	2 070 371
Polacy	60 416	59 505	44 772
Proc.	2,3	2,2	2,2

Aktualne i szczegółowe dane dotyczące liczebności polskiej społeczności powinien dostarczyć kolejny spis powszechny, który zaplanowany jest na 2021 rok. Dane dotyczące narodowości podaje również łotewski Urząd ds. Obywatelstwa i Migracji. Zgodnie z nimi na początku 2020 roku na Łotwie zarejestrowanych było 42 808 osób deklarujących narodowość polską (2,05% całej populacji)²⁷.

Według danych spisu z 2011 roku Polacy stanowili czwartą pod względem liczebności mniejszość narodową – po Rosjanach, Białorusinach i Ukraińcach. Tradycyjnie ludność polska na Łotwie koncentruje się w Łatgali – w 2011 roku region ten zamieszkiwało 46% polskiej społeczności. Polacy są jednak rozsiani po całym terytorium kraju, a aż 37% społeczności w 2011 roku zamieszkiwało region Rygi. W skali miast najwięcej Polaków zamieszkiwało jednak w Dyneburgu – 13,3 tys. osób (14,2% ogółu mieszkańców miasta), w Rydze niewiele mniej –

²⁴ 1989. gada Vissavienības tautas skaitīšanas rezultāti, Latvijas PSR Valsts statistikas komiteja, Rīga 1990, s. 16.

²⁵ *Results of the 2000 Population and Housing Census in Latvia*, Central Statistical Bureau of Latvia, Riga 2002, s. 13.

²⁶ *Results of the 2011...*, s. 108.

²⁷ *Latvijas iedzīvotāju sadalījums pēc nacionālā sastāva un valstiskās piederības, Pilsonības un migrācijas lietu pārvalde*, 01.01.2020, https://www.pmlp.gov.lv/lv/as-sets/ISVN_Latvija_pec_TTB_VPD_2020.pdf [26.06.2020].

12,2 tys. (ale jedynie 1,85% ogółu). Miastami ze stosunkowo liczną społecznością polską były również: Krasław – 1,4 tys. (7,85%), Jelgawa – 1,1 tys. (1,82%), Rzeżyca – 0,8 tys. (2,46%), Jēkabpils/Jakubowo – 0,7 tys. (2,82%) i Iłuksza – 0,6 tys. (7,83%)²⁸.

Aktualnych danych dotyczących liczebności społeczności polskiej w poszczególnych miastach i rejonach również dostarczyć może Urząd ds. Obywatelstwa i Migracji²⁹:

	Polacy	Proc.
Ryga	12 336	1,78
Dyneburg	12 298	13,45
Rejon Dyneburga	2 676	12,18
Krasław	1 152	7,44
Jelgawa	1 053	1,73
Rzeżyca	647	2,15
Jēkabpils	636	2,73
Iłuksza	523	7,42

Zestawienie danych z 2011 i 2020 roku pokazuje nie tylko spadek liczby ludności polskiej w liczbach bezwzględnych, ale również spadek udziału procentowego w ogólnej populacji na poziomie tak całego kraju, jak i poszczególnych samorządów³⁰.

²⁸ K. Leśniewska, *Współczesna sytuacja mniejszości polskiej na Łotwie – ujęcie geograficzno-polityczne*, „Acta Universitatis Lodzensis. Folia Geographica Socio-Oeconomica” 2014, nr 17, s. 237.

²⁹ *Iedzīvotāju skaits pašvaldībās pēc nacionālā sastāva*, Pilsonības un migrācijas lietu pārvalde, 01.01.2020, https://www.pmlp.gov.lv/lv/assets/ISPN_Pasvaldibas_pec_TTB_2020.pdf [26.06.2020].

³⁰ Dane podawane przez Urząd ds. Obywatelstwa i Migracji mogą być jednak zawyżone i mogą nie uwzględniać osób, które w ubiegłych latach opuścili Łotwę np. w celu migracji zarobkowej.

Społeczność polską w pewnym stopniu dotknął także problem nieobywateli. Wraz z odzyskaniem niepodległości, obywatelstwa łotewskiego nie mogli otrzymać ci Polacy (lub ich potomkowie), którzy znaleźli się na terytorium Łotwy np. jako pracownicy sezonowi przed wybuchem wojny lub jako ludność napływowa w okresie radzieckim. Wraz z rosnącą popularnością procedur naturalizacyjnych liczba nieobywateli narodowości polskiej spada. Według danych statystycznych z 2011 roku status nieobywatela posiadało 11 tys. osób deklarujących narodowość polską³¹, obecnie (2020) jest to 7,6 tys. osób³².

Podstawowym aktem prawnym regulującym kwestie funkcjonowania mniejszości narodowych na Łotwie jest Konstytucja, której art. 114 stanowi, iż „osoby należące do mniejszości narodowych mają prawo do zachowania i rozwijania swego języka, swojej kulturowej i etnicznej tożsamości”³³. Prawa polskiej mniejszości zostały potwierdzone w Traktacie między Rzeczpospolitą Polską a Republiką Łotewską o przyjaźni i współpracy, podpisanym w Rydze

³¹ *Latvijas iedzīvotāju sadalījums pēc nacionālā sastāva un valstiskās piederības, Pilsonības un migrācijas lietu pārvalde*, 01.01.2011, https://www.pmlp.gov.lv/lv/assets/documents/statistika/01.01.2011/ISVN_Latvija_pec_TTB_VPD.pdf [26.06.2020].

³² *Latvijas iedzīvotāju sadalījums pēc nacionālā sastāva un valstiskās piederības, Pilsonības un migrācijas lietu pārvalde*, https://www.pmlp.gov.lv/lv/assets/ISVN_Latvija_pec_TTB_VPD_2020.pdf [26.06.2020].

³³ *Konstytucja Republiki Łotewskiej...*

1 lipca 1992 roku³⁴. Obie strony Traktatu uznają prawo członków mniejszości łotewskiej w Polsce i polskiej na Łotwie do „zachowania, wyrażania i rozwijania swojej tożsamości etnicznej, kulturowej, językowej i religijnej” oraz „oświatowej działalności religijnej w języku ojczystym”. Ponadto zawarta 29 marca 2006 roku Umowa między Rządem Rzeczypospolitej Polskiej a Rządem Republiki Łotewskiej o współpracy kulturalno-edukacyjnej³⁵ zobowiązuje obie strony zapewnić „zainteresowanym osobom należącym do mniejszości polskiej w Republice Łotewskiej [...] dostęp do nauki języka ojczystego, historii i kultury ojczystej oraz nauki w języku ojczystym w przedszkolach i szkołach” w ramach systemu oświaty Republiki Łotewskiej.

Główną organizacją skupiającą osoby należące do społeczności polskiej jest Związek Polaków na Łotwie (ZPŁ). Organizacja ta od początku istnienia popierała niepodległościowe dążenia Łotyszy. Postawa przedstawicieli polskiej społeczności, a w szczególności Ity Kozakiewicz, została przez Łotyszy doceniona i zapamiętana. Lojalność Polaków wobec odrodzonego państwa nie mogła budzić wątpliwości³⁶. Funkcję prezesa ZPŁ sprawowali do tej pory: Ita Kozakiewicz

³⁴ *Traktat między Rzeczpospolitą Polską a Republiką Łotewską o przyjaźni i współpracy, sporządzony w Rydze dnia 1 lipca 1992 r.*, Dz. U. 1993 nr 114 poz. 502.

³⁵ *Umowa między Rządem Rzeczypospolitej Polskiej a Rządem Republiki Łotewskiej o współpracy kulturalno-edukacyjnej, podpisana w Rydze dnia 29 marca 2006 r.*, Dz. U. 2008 nr 161 poz. 1000.

³⁶ J. Zdanowski, *Mniejszość polska w Republice Łotewskiej 1990-2005*, „Politeja” 2007, nr 8, s. 411, 413-414.

(1990), Robert Seliszka (1990-1992), Maria Szymańska (1992-1993), Maria Kudriawcewa (1993-1998), Tadeusz Ketler (1998-2000), Wanda Krukowska (2000-2012) i Ryszard Stankiewicz (od 2012). Zgodnie ze statutem ZPŁ celami jego działalności są m.in.: zachowywanie tożsamości etnicznej oraz zachowanie swoistości i rozwój języka i kultury Polaków; identyfikacja i ochrona zabytków kultury polskiej; wszechstronny rozwój kultury polskiej; restytuowanie i rozszerzenie sieci placówek oświatowych i sportowych³⁷. W ciągu trzydziestu lat funkcjonowania ZPŁ udało się utworzyć 15 oddziałów regionalnych. Najprężniej działa Oddział ZPŁ w Dyneburgu „Promień”³⁸.

W odróżnieniu od np. Polaków na Litwie, którzy stworzyli własne ugrupowanie polityczne, Polacy na Łotwie nie zdecydowali się na taką formę uczestnictwa w życiu politycznym. Przedstawiciele polskiej społeczności ubiegali się natomiast o mandaty parlamentarne z list ugrupowań ogólnołotewskich. Udało się to do tej pory trzem osobom: Tadeuszowi Ketlerowi i Wandzie Kiezik z listy Łotewskiej Drogi oraz Ryszardowi Łabanowskiemu ze Związku Socjaldemokratycznego – wszyscy oni sprawowali mandaty w kadencji 1998-2002. Do polskich korzeni przyznaje się również Jānis

³⁷ Statut Stowarzyszenia „Związek Polaków na Łotwie”, 2007, polonia.lv, http://www.polonia.lv/index.php?lang=2&cPath=7&txt_id=17 [27.06.2020].

³⁸ M. Michaliszyn, *Mniejszość polska...*, s. 49.

Jurkāns³⁹, który w latach 1990-1992 pełnił funkcję ministra spraw zagranicznych Łotwy, a od 1993 do 2006 zasiadał w Sejmie, reprezentując Partię Zgody Narodowej.

Pierwsze lata po odzyskaniu niepodległości cechował społecznikowski entuzjazm, który zaowocował powstaniem licznych organizacji, towarzystw, stowarzyszeń, działających na różnych polach aktywności. Nie licząc funkcjonującego od 1978 roku Klubu „Polonez” w Rydze oraz powstałego w 1988 roku Stowarzyszenia „Promień” w Dyneburgu, przekształconego w oddział ZPŁ, w latach 90. powstały m.in. Towarzystwo Dobroczynności i Liga Polskich Kobiet. Od 1998 roku w Rydze działa Związek Młodych Polaków na Łotwie, którego celem jest m.in. integracja polskiej młodzieży i promowanie wśród niej zainteresowania kulturą polską. W 2005 roku w Dyneburgu powołano Klub Stypendystów „Semper Polonia”, zajmujący się popularyzacją kultury polskiej, szczególnie wśród młodzieży, zaś w 2011 roku – Stowarzyszenie „Odrodzenie Inflant”, którego celem jest prowadzenie badań historycznych i odbudowa tradycji Inflant Polskich⁴⁰.

W życiu kulturalnym społeczności ważną rolę odgrywa istniejące od 1997 roku Centrum Kultury Polskiej (CKP) w Dyneburgu. Zostało ono uruchomione przy wsparciu władz

³⁹ K. Szczepanik, S. Tarasiewicz, *Los Polaka o nazwisku Jurkans, czyli Zacharewicz*, „Kurier Wileński” 2008, nr 65.

⁴⁰ W. Rymajdo, *Polacy we współczesnej Republice Łotewskiej. Społeczno-kulturalna aktywność mniejszości polskiej*, „Studia Podlaskie” 2018, t. XXVI, s. 179.

miejskich. Instytucja działa w ścisłym związku z lokalnym oddziałem ZPŁ⁴¹, a do najważniejszych celów tej działalności można zaliczyć popularyzację wiedzy o polskiej kulturze i tradycjach ludowych⁴². W CKP organizowane są różnego rodzaju wydarzenia kulturalne i artystyczne: wystawy, koncerty, konkursy itp. Przy CKP funkcjonują m.in.: polska biblioteka, Klub Kobiet, Klub Seniora, chór „Promień” (działający od 1988), Zespół Tańca Ludowego „Kukułeczka” (zał. w 1991), dziecięcy zespół wokalny „Barwy Daugawy”, grupy teatralne oraz „Polska Chatka”, organizująca zajęcia teatralne i wokalne dla dzieci.

Organizacje społeczno-kulturalne czy grupy artystyczne dla dzieci, młodzieży, dorosłych i seniorów działają również w innych miastach zamieszkiwanych przez polską społeczność, m.in. w Krasławiu, Rzeżycy, Lipawie czy Jełgawie. Jednak centrum polskiego życia społecznego i kulturalnego nadal pozostaje Dyneburg, tutaj również mieści się siedziba Zarządu Głównego ZPŁ. Działalność placówek i instytucji polskich w innych miejscowościach, zwłaszcza poza Łatgalią, jest siłą rzeczy ograniczona. Osobno potraktować należy przypadek Rygi, w której zamieszkuje najliczniejsza obecnie grupa Polaków. O ile jednak w Dyneburgu Polacy to licząca się i wyrazista społeczność, o tyle w Rydze stanowią jedy-

⁴¹ Siedzibą CKP jest należący do ZPŁ Dom Polski w Dyneburgu, będący własnością społeczności polskiej już przed wojną, odzyskany w 1993 roku, odremontowany w 2006 ze środków Senatu RP.

⁴² K. Leśniewska-Napierała, *Działalność organizacyjna...*, s. 202.

nie niewielki odsetek mieszkańców miasta, a ponadto żyją w rozproszeniu⁴³.

Społeczność polską można uznać za dość dobrze zorganizowaną. Jednocześnie zaangażowanie w działalność społeczno-kulturalną w ostatnich latach spada. Dla przedstawicieli najstarszych pokoleń, pamiętających jeszcze czasy przedwojenne oraz nieco młodszych, dorastających w czasach radzieckich, udział w życiu społeczności, członkostwo w organizacjach, praca społecznikowska traktowane były jako patriotyczna powinność. Brak podobnego zaangażowania wśród młodych Polaków sprawia, że starsi działacze nie są zastępowani przez młode kadry⁴⁴. Problem pogłębiają spory wewnątrz społeczności: już kilkanaście lat temu sygnalizowano kwestię braku zaufania wobec niektórych działaczy polskich organizacji⁴⁵. Wewnętrzne podziały, choć istnieją, nie wpłynęły jednak poważnie na organizacyjną aktywność Polaków.

Dla zachowania tożsamości niezbędne jest funkcjonowanie szkolnictwa w języku ojczystym. W okresie odrodzenia na przełomie lat 80. i 90. Polacy stanęli przed koniecznością odbudowy własnego szkolnictwa. Stało się to możliwe dzięki zaangażowaniu polskich działaczy, życzliwości władz łotewskich oraz wsparciu z Polski. W 1989 roku w jednej ze

⁴³ Ibidem, s. 205.

⁴⁴ Por. ibidem, s. 204; W. Rymajdo, *Polacy we współczesnej Republice Łotewskiej...*, s. 186-187.

⁴⁵ J. Zdanowski, *Mniejszość polska...*, s. 420.

szkół w Rydze uruchomiono polską klasę, którą przekształcono następnie w pierwszą polską szkołę na Łotwie (Szkoła Średnia im. Ity Kozakiewicz). Obecnie na Łotwie działają cztery polskie szkoły:

- Polska Ogólnokształcąca Szkoła Średnia im. Ity Kozakiewicz w Rydze
- Państwowe Gimnazjum Polskie im. Józefa Piłsudskiego w Dyneburgu
- Państwowe Gimnazjum Polskie im. Stefana Batorego w Rzeżycy
- Polska Szkoła Podstawowa im. Rodu hr. Platerów w Krasławiu
- oraz Polskie Przedszkole nr 29 im. Jana Platera Gajewskiego w Dyneburgu. Od 2005 roku funkcjonował również kierunek filologia polska na studiach licencjackich na Wydziale Humanistycznym Uniwersytetu w Dyneburgu⁴⁶.

Porównanie danych z poprzednich lat wskazuje, że liczba uczniów szkół polskich utrzymywała się na stałym poziomie⁴⁷. W ostatnich latach było to ok. tysiąc osób rocznie, co oznaczałoby, że duża część dzieci z rodzin polskich uczęszczała jednak do szkół łotewskich. Władze łotewskie od lat dążą do zwiększenia liczby godzin nauczania w języku państwowym. Utrzymanie nauczania w języku polskim gwaran-

⁴⁶ W 2019 roku rekrutacji nie przeprowadzono z uwagi na zbyt małe zainteresowanie.

⁴⁷ K. Leśniewska-Napierała, *Działalność organizacyjna...*, s. 200.

towane jest przez dwustronne, polsko-łotewskie umowy⁴⁸, jednak również polskie szkoły zostały po 2000 roku objęte reformą przewidującą zwiększenie do 60% liczby przedmiotów nauczanych w języku łotewskim.

Przejawem społecznego ożywienia Polaków na przełomie lat 80. i 90. było także powstanie mediów w języku polskim. Pierwszy był ukazujący się do dziś kwartalnik „Polak na Łotwie”, będący organem prasowym ZPŁ (nakład 500-1000 egz.). Jest to najważniejsze medium informujące o życiu środowiska polskiego, wydarzeniach politycznych, społecznych i kulturalnych ważnych dla mniejszości polskiej⁴⁹. Nadawane są także programy radiowe w języku polskim: najstarszy – „Nasz Głos” – w Programie IV Radia Łotewskiego oraz „Polskofalówka” w lokalnym Radiu Alise w Dyneburgu. W lokalnej telewizji kablowej dostępne są również programy „Akcenty Polskie” i „Na Falach Daugawy”. Działalność polskich mediów możliwa jest dzięki wsparciu finansowemu Senatowi RP i Fundacji „Pomoc Polakom na Wschodzie”. Ponadto na Łotwie odbierane są m.in. TV Polonia i Telewizja „Trwam”.

Istnienie polskiego szkolnictwa i mediów nie stanowi jednak gwarancji szerokiego rozpowszechnienia użycia języka ojczystego. Poważny regres w tej sferze pokazują m.in. wyniki kolejnych spisów powszechnych. Jednak już w czasach

⁴⁸ W. Rymajdo, *Polacy we współczesnej Republice Łotewskiej...*, s. 182-184.

⁴⁹ W przeszłości ukazywały się także czasopisma: „Słowo Polskie”, „Nasz Czas”, „Czas Łatgalii”, „Echo Rygi”.

radzieckich Polacy, pozbawieni własnych szkół, ulegali procesowi rusyfikacji⁵⁰. Po odzyskaniu niepodległości nie w pełni udało się ten trend odwrócić. W czasie spisu powszechnego w 2000 roku spośród 59,5 tys. Polaków jedynie 11 529 (19,4%) wskazało polski jako język ojczysty, podczas gdy rosyjski – aż 34 340 (57,7%)⁵¹. W kolejnym spisie kategorię „języka ojczystego” zamieniono na „język, którym przeważnie mówi się w domu”. Nie zmieniło to jednak sytuacji na korzyść języka polskiego, a wręcz przeciwnie – do posługiwania się nim w kontaktach domowych przyznało się zaledwie 1 425 osób (3,2%), podczas gdy rosyjskim – 30 517 osób (68,2%)⁵². Przyczyn takiego stanu rzeczy można upatrywać nie tylko w rusyfikacji w czasach radzieckich. Region łatgalski jest dziś licznie zamieszkiwany przez społeczność rosyjskojęzyczną (składającą się w dużej mierze z imigrantów z okresu radzieckiego i ich potomków), przez co język rosyjski funkcjonuje tam jako swoista *lingua franca*. Podobną rolę odgrywa on w małżeństwach mieszanych (polsko-rosyjskich, polsko-łotewskich i in.), które Polacy coraz częściej zawierają⁵³.

Ludność polską dotyczą również problemy wynikające z ogólnej sytuacji gospodarczej i materialnej. Łatgalia jest najslabiej rozwiniętym regionem Łotwy, najmocniej zaś dotkniętym takimi problemami jak bezrobocie czy ubóstwo.

⁵⁰ M. Michaliszyn, *Mniejszość polska...*, s. 40-41.

⁵¹ *Results of the 2000...*, s. 15.

⁵² *Results of the 2011...*, s. 108.

⁵³ W. Rymajdo, *Polacy we współczesnej Republice Łotewskiej...*, s. 172.

Nie omijają one również Polaków, wielu z nich, zamieszkujących głównie na wsi, zmagających się z trudną sytuacją materialną⁵⁴. Emigracja zarobkowa mieszkańców Łotwy, która nasiliła się zwłaszcza po otwarciu zachodnich rynków pracy po akcesji do Unii Europejskiej (2004) oraz w czasie kryzysu ekonomicznego (2008-2010), objęła też Polaków. Trudna sytuacja ekonomiczna i brak perspektyw zmuszają mieszkańców Łatgalii do poszukiwania pracy w Rydze i innych większych miastach. Emigrujący Polacy często tracą w takich sytuacjach kontakt z rodzimą kulturą. Również nauczyciele z polskich szkół skarżą się na niskie zarobki, przez które wśród miejscowych Polaków zaczyna brakować chętnych do podejmowania tego zawodu⁵⁵.

Dominującym wyznaniem wśród Polaków na Łotwie pozostaje katolicyzm, a Kościół odgrywa ważną rolę w życiu mniejszości polskiej⁵⁶. Ze społeczności polskiej wywodzi się najwyższy rangą hierarcha Kościoła katolickiego na Łotwie, arcybiskup Rygi Zbigniew Stankiewicz, w przeszłości pełniący m.in. funkcję wiceprezesa ZPŁ. W 2015 roku funkcjonowało ponad 20 kościołów, w których msze były odprawiane po

⁵⁴ *Atlas polskiej obecności za granicą*, Ministerstwo Spraw Zagranicznych, Warszawa 2014, s. 161.

⁵⁵ W. Janczys, Halina Smulko: „Bycie Polakiem na Łotwie jest powodem do dumy”, „Kurier Wileński”, 16.05.2018, <https://kurierwilenski.lt/2018/05/16/halina-smulko-bycie-polakiem-na-lotwie-jest-powodem-do-dumy/> [29.06.2020].

⁵⁶ G. Szymborski, *Kres Kresów. O Inflantach Polskich w stulecie niepodległości*, „Więź”, 19.11.2018, <http://wiez.com.pl/2018/11/19/kres-kresow-o-inflantach-polskich-w-stulecie-niepodleglosci/> [29.06.2020].

polsku⁵⁷. W środowisku polskim kultywowana jest pamięć o doniosłych wydarzeniach historycznych i martyrologii. Miejszem uroczystości patriotycznych jest zwłaszcza krzyż na Słobódce w Dyneburgu. Został on ustawiony w miejscu dawnego cmentarza, na którym pochowani byli polscy żołnierze polegli w czasie walk o Dyneburg w 1920 roku, zniszczonego w czasach radzieckich⁵⁸.

3. Prognozy i rekomendacje

Odrodzenie narodowe Polaków na Łotwie na przełomie lat 80. i 90. oraz związana z tym odbudowa polskiego szkolnictwa, powstanie organizacji społeczno-kulturalnych, stworzenie mediów w języku polskim są niezaprzeczalnym sukcesem tej społeczności. Nie byłoby to możliwe bez zaangażowania tamtejszych działaczy, w szczególności takich osób jak Ita Kozakiewicz, którzy opowiedzieli się za przywróceniem niepodległości Łotwy. Wpłynęło to również na relacje między łotewską większością a polską mniejszością, które od początku lat 90. układają się harmonijnie. Polacy odbierani są jako społeczność lojalna wobec państwa łotewskiego, współtworząca jego wielokulturową mozaikę. Z drugiej strony Polacy traktują Łotwę jako swoją ojczyznę, angażują się w jej życie

⁵⁷ K. Leśniewska-Napierała, *Działalność organizacyjna...*, s. 204-205.

⁵⁸ *Setna rocznica tzw. Kampanii Łatgalskiej: Nie chcemy być gorsi, niż nasi poprzednicy sprzed stu lat*, „Radio znad Wilii”, 03.01.2020, <https://zw.lt/wilno-wilenszczyzna/setna-rocznica-tzw-kampanii-latgalskiej-nie-chcemy-byc-gorsi-niz-nasi-poprzednicy-sprzed-stu-lat/> [28.06.2020].

społeczne i kulturalne. Przykład Polaków wskazywany jest jako wręcz wzorcowy dla innych grup narodowościowych zamieszkujących Łotwę⁵⁹, co jest szczególnie ważne w kontekście relacji między Łotyszami a ludnością rosyjskojęzyczną, obfitujących w różnego rodzaju napięcia i kontrowersje. Stosunek Łotyszy do Polaków jest także pokłosiem odpowiedzialnych i rozsądnych decyzji i postaw liderów społeczności polskiej w okresie odzyskiwania przez Łotwę niepodległości.

Optymistyczne wnioski dotyczące relacji między łotewską większością a polską mniejszością nie mogą jednak przysłaniać poważnych problemów związanych z aktualną kondycją społeczności Polaków na Łotwie. Szczególnie poważnym problemem jest zanik używania języka polskiego jako narzędzia codziennej komunikacji. Język polski jest obecny w szkole (ale jedynie jako przedmiot lub narzędzie nauczania), w Kościele, w życiu kulturalnym itp., ale już nie w domu i nie w codziennych kontaktach. W coraz większym stopniu wypierany jest przez rosyjski. Polakom na Łotwie grozi zatem nie łotyszyzacja, ale pogłębiająca się rusyfikacja. Towarzyszyć temu może podatność na przekazy informacyjne podawane przez źródła rosyjskie. Nie musi to oczywiście automatycznie oznaczać przyjęcia światopoglądu zgodnego z narracjami kreowanymi przez rosyjskie źródła państwowe

⁵⁹ Por. K. Leśniewska-Napierała, *Działalność organizacyjna...*, s. 206; M. Michaliszyn, *Mniejszość polska...*, s. 53; W. Rymajdo, *Polacy we współczesnej Republice Łotewskiej...*, s. 186.

(stwierdzenie tego rodzaju zależności wymagałoby pogłębionych badań). Będzie to jednak z czasem skutkować osłabieniem polskiej tożsamości narodowej i jako takie powinno być traktowane jako poważne wyzwanie.

Procesy demograficzne skutkujące zmniejszeniem się liczebności społeczności polskiej na Łotwie są trudne do powstrzymania. Wiele zależy m.in. od sytuacji gospodarczej, na którą sama społeczność nie ma wpływu. Zmniejszająca się liczba osób deklarujących polską narodowość jest faktem, wobec którego odbudowanie pozycji z początku lat 90. wydaje się już w tym momencie niemożliwe. Bardziej wskazane byłoby zatem podjęcie działań w celu zachowania obecnego stanu.

Decydom odpowiedzialnym za działania skierowane do Polaków na Łotwie zalecać należy przede wszystkim większe zainteresowanie potrzebami i problemami tej społeczności. Ponieważ nie jest ona tak liczna i tak dobrze zorganizowana, jak np. mniejszość polska na Litwie, jej głos nie zawsze jest odpowiednio dobrze słyszany w kręgach decyzyjnych. W tym miejscu docenić należy działania podejmowane przez kierownictwo Ambasady RP w Rydze. Dodatkowym wzmocnieniem potencjału polskiej placówki dyplomatycznej mogłoby być powstanie w Rydze Instytutu Polskiego, którego działania byłyby prowadzone dwutorowo: w celu promocji polskiej kultury wśród Łotyszy oraz umacniania związków kulturowych z Polską przez tamtejszych Polaków. Podobnego rodzaju placówką mógłby być Dom

Polski w Rydze. Starania o jego powołanie utknęły niestety przed paru laty w martwym punkcie. Powołanie do życia takiej instytucji mogłoby pomóc w skupieniu rozproszonej społeczności polskiej w stolicy. W planowaniu działań na rzecz promocji kultury polskiej na Łotwie warto skorzystać z dobrych praktyk wypracowanych w ostatnich latach m.in. przez Instytut Polski w Wilnie.

Należy również wspierać działania na rzecz zachowania struktury organizacyjnej oraz sieci szkolnej Polaków na Łotwie – w miarę istniejącego potencjału ludzkiego. Na szczególne wsparcie powinny zasługiwać nowoczesne i innowacyjne projekty edukacyjne, sposoby promocji kultury oraz aktywizacji lokalnej społeczności. Warto kontynuować wspieranie polskich mediów, takich jak czasopismo „Polak na Łotwie” – jego przetrwanie bez wsparcia z Polski, wyłącznie na warunkach komercyjnych, będzie niemożliwe. Równolegle należy zastanowić się nad unowocześnieniem form przekazu skierowanego do Polaków na Łotwie, z uwzględnieniem możliwości oferowanych przez Internet i media społecznościowe.

Bibliografia

1989. gada Vissavienības tautas skaitīšanas rezultāti, Latvijas PSR Valsts statistikas komiteja, Rīga 1990.
- Atlas polskiej obecności za granicą, Ministerstwo Spraw Zagranicznych, Warszawa 2014.
- Eberhardt P., *Przemiany narodowościowe na ziemi łotewskiej w XX i na początku XXI w.*, „Sprawy Narodowościowe” 2017, nr 49, s. 1-16.
- Iedzīvotāju skaits pašvaldībās pēc nacionālā sastāva, Pilsonības un migrācijas lietu pārvalde, 01.01.2020, https://www.pmlp.gov.lv/lv/assets/ISPN_Pasvaldibas_pec_TTB_2020.pdf [26.06.2020].
- Janczys W., *Halina Smulko: „Bycie Polakiem na Łotwie jest powodem do dumy”*, „Kurier Wileński”, 16.05.2018, <https://kurierwilenski.lt/2018/05/16/halina-smulko-bycie-polakiem-na-lotwie-jest-powodem-do-dumy/> [29.06.2020].
- Jankowiak M., *Łatgalski – język czy dialekt?*, „Przegląd Bałtycki”, 20.04.2017, <https://przegladbaltycki.pl/4777,latgalski-jezyk-dialekt.html> [23.06.2020].
- Jēkabsons Ē., *Polska mniejszość narodowa na Łotwie. Krótka charakterystyka i zarys działalności*, Europejskie Kolegium Polskich i Ukraińskich Uniwersytetów, <http://www.wyklady.ekpu.lublin.pl/wyklady/jekabsons/jekabsonsw5.htm> [24.06.2020].
- Jēkabsons Ē., *Związki Łotwy i Polski: krótki rys historyczny*, [w:] 100 Polaków zasłużonych dla Łotwy, red. T. Otocki, K. Popławski, Warszawa 2018, s. 10-13.
- Konstytucja Republiki Łotewskiej uchwalona na Zgromadzeniu Ustawodawczym 15 lutego 1922 roku i wprowadzona w życie 7 listopada 1922 roku (z późniejszymi zmianami z 15 października 1998 r.), <http://libr.sejm.gov.pl/tek01/txt/konst/lotwa> [23.06.2020].
- Kowalski M., *Ludność polska w wieloetnicznych regionach Litwy, Łotwy i Białorusi*, „Studia z Geografii Politycznej i Historycznej” 2013, t. 2, s. 205-237.

- Kuczyńska-Zonik A., *Non-citizens in Latvia: Is it a real problem?*, „Sprawy Narodowościowe” 2017, nr 49, s. 1-11.
- Latvijas iedzīvotāju sadalījums pēc nacionālā sastāva un valstiskās piederības*, Pilsonības un migrācijas lietu pārvalde, 01.01.2011, https://www.pmlp.gov.lv/lv/assets/documents/statistika/01.01.2011/ISVN_Latvija_pec_TTB_VPD.pdf [26.06.2020].
- Latvijas iedzīvotāju sadalījums pēc nacionālā sastāva un valstiskās piederības*, Pilsonības un migrācijas lietu pārvalde, 01.01.2020, https://www.pmlp.gov.lv/lv/assets/ISVN_Latvija_pec_TTB_VPD_2020.pdf [26.06.2020].
- Latvijas iedzīvotāju sadalījums pēc valstiskās piederības*, Pilsonības un migrācijas lietu pārvalde, 01.01.2020, https://www.pmlp.gov.lv/lv/assets/ISVP_Latvija_pec_VPD_2020.pdf [26.06.2020].
- Leśniewska K., *Współczesna sytuacja mniejszości polskiej na Łotwie – ujęcie geograficzno-polityczne*, „Acta Universitatis Lodzensis. Folia Geographica Socio-Oeconomica” 2014, nr 17, s. 235-250.
- Leśniewska-Napierała K., *Działalność organizacyjna mniejszości polskiej na Łotwie (dawne Inflanty Polskie)*, „Studia z Geografii Politycznej i Historycznej” 2016, t. 5, s. 191-208.
- Łossowski P., *Polacy w Estonii, Łotwie i Litwie 1918-1939*, „Studia z dziejów Rosji i Europy Środkowo-Wschodniej” 1994, t. XXIX, s. 91-97.
- Michaliszyn M., *Mniejszość polska w odrodzonej Łotwie*, „Investigationes Linguisticae” 2018, t. XLII, s. 38-57.
- Results of the 2000 Population and Housing Census in Latvia*, Central Statistical Bureau of Latvia, Riga 2002.
- Results of the 2011 Population and Housing Census in Latvia*, Central Statistical Bureau of Latvia, Riga 2015.
- Rymajdo W., *Polacy we współczesnej Republice Łotewskiej. Społeczno-kulturalna aktywność mniejszości polskiej*, „Studia Podlaskie” 2018, t. XXVI, s. 169-190.
- Setna rocznica tzw. Kampanii Łatgalskiej: Nie chcemy być gorsi, niż nasi poprzednicy sprzed stu lat*, „Radio znad Wilii”, 03.01.2020,

- <https://zw.lt/wilno-wilenszczyzna/setna-rocznica-tzw-kampanii-latgalskiej-nie-chcemy-byc-gorsi-niz-nasi-poprzednicy-sprzed-stu-lat/> [28.06.2020].
- Statut Stowarzyszenia „Związek Polaków na Łotwie”, 2007, polonia.lv, http://www.polonia.lv/index.php?lang=2&cPath=7&txt_id=17 [27.06.2020].
- Szczepanik K., Tarasiewicz S., *Los Polaka o nazwisku Jurkans, czyli Zacharewicz*, „Kurier Wileński” 2008, nr 65.
- Szymborski G., *Kres Kresów. O Inflantach Polskich w stulecie niepodległości*, „Więź”, 19.11.2018, <http://wiesz.com.pl/2018/11/19/kres-kresow-o-inflantach-polskich-w-stulecie-niepodleglosci/> [29.06.2020].
- Topij A., *Polityka narodowościowa Łotwy w okresie rządów autorytarnych Kārlisa Ulmanisa (1934-1940)*, „Studia Historica Gedanensia” 2017, t. VIII, s. 261-280.
- Traktat między Rzeczpospolitą Polską a Republiką Łotewską o przyjaźni i współpracy, sporządzony w Rydze dnia 1 lipca 1992 r.*, Dz. U. 1993 nr 114 poz. 502.
- Umowa między Rządem Rzeczypospolitej Polskiej a Rządem Republiki Łotewskiej o współpracy kulturalno-educacyjnej, podpisana w Rydze dnia 29 marca 2006 r.*, Dz. U. 2008 nr 161 poz. 1000.
- Zdanowski J., *Mniejszość polska w Republice Łotewskiej 1990-2005*, „Politeja” 2007, nr 8, s. 409-422.

Marta Drabczuk

Polacy na Ukrainie

W minionym trzydziestoleciu władze ukraińskie nie angażowały się w zaspokojenie potrzeb mniejszości polskiej. Odradzający się ruch nacjonalistyczny, budując narrację polityki historycznej w oparciu o kategorię wyłącznie ukraińskiego „terytorium etnicznego”, przyczynia się do ignorowania śladów polskiej kultury, historii czy pamięci na terytorium Ukrainy lub do ich zaprzeczania. To powoduje, że argumenty ideologiczne i emocjonalne przeważają nad argumentami naukowymi i historycznymi, oraz rzutuje na odbiór mniejszości polskiej przez resztę ukraińskiego społeczeństwa.

Ważnym aspektem obecności Polaków na Ukrainie jest ich aktywność edukacyjna i kulturalna. Proces rozwoju instytucji polonijnych na Ukrainie spowolnił pod wpływem słabych kontaktów z kulturą polską (im dalej od granicy, tym wpływy są mniejsze), zmian pokoleniowych i mieszania się polsko-ukraińskich rodzin. Zachowanie języka polskiego, zwłaszcza w szkolnictwie i Kościele rzymskokatolickim, jest warunkiem przetrwania mniejszości polskiej na Ukrainie.

Polacy na Ukrainie borykają się z trudną sytuacją gospodarczą, dlatego też potrzeby wspólnotowe odeszły na drugi plan. Słabną więzi narodowe i zanika przywiązanie do polskości. Ze względu na niewielką liczebność oraz bierną postawę mniejszości zarówno na arenie politycznej Ukrainy, jak i w życiu społecznym (na tle mniejszości żydowskiej czy rosyjskiej) stanowi ona grupę „niewidzialnych obywateli”. W jeszcze gorszej sytuacji znajdują się „zapomniani” Polacy na okupowanym Krymie i Donbasie.

1. Zarys historii mniejszości polskiej na Ukrainie

1.1. Geneza obecności Polaków na Ukrainie

Polacy są względnie niewielką, jednak najdłużej zamieszkującą mniejszością narodową na terytorium Ukrainy. W mozaice narodowościowej Ukrainy zajmują dziewiątą pozycję pod względem liczebności (0,3% ludności)¹.

Polskość na ziemiach ukraińskich była obecna od wieków. Ziemie Podola i południowego Wołynia, po opanowaniu ich przez Kazimierza Wielkiego w XIV wieku (aż do rozbiorów), znajdowały się w granicach Polski. Polska ludność autochtoniczna mieszkała na terenach Grodów Czerwieńskich, które były przedmiotem politycznej rywalizacji pomiędzy Polską, Litwą a Węgry. Po zawarciu unii lubelskiej między Koroną Królestwa Polskiego a Wielkim Księstwem Litewskim w 1569 roku, 3/4 terenów dzisiejszej Ukrainy weszło w skład powstałej Rzeczypospolitej Obojga Narodów. Rozpoczęły się migracje Polaków z etnicznej Polski na wschód. Z jednej strony, polskojęzyczna szlachta wskutek koligacji rodzinnych przyspieszała proces polonizacji szlachty pochodzenia ukraińskiego, litewskiego i białoruskiego, z drugiej zaś, warstwa chłopska, przeważnie nieświadoma swojej naro-

¹ Po mniejszości rosyjskiej (17,3%), białoruskiej (0,6%), mołdawskiej (0,5%), tatarskiej (0,5%), bułgarskiej (0,4%), węgierskiej (0,3%) i rumuńskiej (0,3%), *Про кількість та склад населення України за підсумками Всеукраїнського перепису населення 2001 року*, <http://www.2001.ukrcensus.gov.ua/results/general/nationality> [22.06.2020].

dowości, uciekając przed pańszczyzną na tereny wschodnie, zatracala przywiązanie do języka polskiego i szybko ulegała rutenizacji².

Upadek państwowości polskiej (rozbiory 1772, 1793, 1795) spowodował utratę ziem wschodnich oraz sprzyjał migracji Polaków na Ukrainę³. Po powstaniu listopadowym i powstaniu styczniowym rozpoczął się proces depolonizacji – ludność polska była poddana represjom, majątki Polaków konfiskowane, a instytucje życia społecznego zamykane. Działania na rzecz likwidacji polskości podjęte przez władze carskie na ziemiach między Bugiem a Dnieprem, trwające kilkadziesiąt lat, miały na celu zneutralizowanie bogatej szlachty (jako nośnika języka), odebranie przywilejów drobnej szlachcie (proces degradacji poprzez włączenie do warstwy chłopskiej), wyeliminowanie języka polskiego z Kościoła katolickiego, zamykanie szkół i organizacji polskich. Zakończyły się względny powodzeniem, jednak nie doszło do pełnej rusyfikacji ludności polskiej. Dopiero w drugiej połowie XIX wieku rozpoczęły się ruchy odrodzenia wśród warstwy chłopskiej i procesy polaryzowania się ludności ukraińskiej, polskiej, białoruskiej czy litewskiej. Szacuje się,

² P. Eberhardt, *Polska ludność kresowa. Rodowód, liczebność, rozmieszczenie*, Warszawa 1998, s. 32–33.

³ Kwestia liczebności ludności polskiej zamieszkującej w XIX wieku na Wołyniu, Podolu i Ukrainie Naddniestrzańskiej stanowiła przedmiot wielu badań interdyscyplinarnych. Źródłowa ocena narodowościowa była dokonywana w oparciu o spisy ludności (Galicja Wschodnia) oraz tzw. rewizje ludności (obszary należące do imperium rosyjskiego).

że w granicach Ukrainy zamieszkiwało wówczas 736 tys. ludności polskojęzycznej⁴, a jej potencjał ekonomiczny i kulturalny był bardzo istotny dla rozwoju danych obszarów.

1.2. Polacy na Ukrainie w XX wieku

Po I wojnie światowej nastąpił spadek liczby ludności polskiej na terytorium Ukrainy, co było skutkiem strat demograficznych oraz opuszczenia miejsca zamieszkania przez Polaków wydzierżawionych z majątków. Pozostała polska ludność chłopska, którą w mniejszym stopniu dotknęły prześladowania. Według spisu ludności z 1926 roku w USRR zamieszkiwało ok. 476 tys. Polaków (1,6% ogółu), głównie na terenach kresów I Rzeczypospolitej, co świadczy o procesach ukrainizacji językowej ludności polskiej. Władze sowieckie w ramach polityki korienizacji⁵ utworzyły tzw. program polskiej autonomii socjalistycznej (1925-1936) – autonomiczną jednostkę administracyjną z urzędowym językiem polskim – Polski Rejon Narodowościowy im. Juliana Marchlewskiego na Ukrainie, który stanowił centrum życia społecznego Polaków. Podobna polityka władz sowieckich była prowadzona

⁴ Szacuje się, że w granicach współczesnej Ukrainy zamieszkiwało wówczas 23 430,5 tys. ludności (na ziemiach należących do Rosji) i 4 176,8 tys. w Galicji Wschodniej (pod władzami austriackimi), P. Eberhardt, *Polska ludność...*, s. 171-178.

⁵ Korienizacja, poprzedzająca rusyfikację, polegała na podziale terytorialnym ZSRR zgodnie z kryterium narodowościowym. Kolejna jednostka administracyjna obejmująca terytorium zamieszkałe przez Polaków – Polski Rejon Narodowy im. Feliksa Dzierżyńskiego – powstała w 1932 roku w obwodzie mińskim Białoruskiej Socjalistycznej Republiki Radzieckiej.

wobec ludności polskiej na terenie całego ZSRR. Działały polskie szkoły (377 szkół w roku szkolnym 1925/1926), biblioteki i kluby kultury, wydawano kilkanaście polskich gazet, w 1932 roku utworzono szkołę wyższą w Kijowie – Polski Instytut Pedagogiczny. Po oporze polskich wsi przeciwko kolektywizacji, program ten został uznany za nieskuteczny, Polacy stali się obiektem ataków propagandowych, a działalność polskich instytucji została ograniczona. Po likwidacji rejonu rozpoczęła się kolejna faza eliminacji polskości na terenach pomiędzy etniczną Polską a etniczną Rosją. Najtrudniejszy okres dla ludności polskiej rozpoczął się w 1937 roku, po masowych akcjach eksterminacji i deportacji na wschód (Syberia, Kazachstan, Ural).

Prześladowania Polaków nasiliły się również w okresie II wojny światowej. Polacy byli mobilizowani do Armii Czerwonej, do batalionów pracy i masowo mordowani (zwłaszcza polska inteligencja). W latach 1941-1944, równoległe z działaniami niemieckimi i radzieckimi, rozpoczęła się agresja ze strony ukraińskich organizacji niepodległościowych oraz zagonów ludności chłopskiej, która miała na celu depolonizację i usunięcie Polaków za Bug. W latach 1944-1948 oraz w 1956 roku na mocy porozumień między Polską a ZSRR, z Ukrainy do Polski wyjechało ok. 1,5 mln Polaków. Przesunięcie granicy do linii Curzona oraz masowa repatriacja Polaków spowodowały zmiany społeczno-gospodarcze i kulturowe. Na Ukrainie pozostała rozproszona ludność chłopska, która wskutek kolektywizacji utraciła ziemię i majątki.

Duże rozproszenie przyspieszało asymilację i zatracenie narodowościowe. Po zakończeniu II wojny światowej na Ukrainie mieszkało ok. 363,3 tys. Polaków⁶, czyli mniej niż według spisu z 1926 roku (476 tys. osób).

Do końca lat 80. władze nie były przychylne Polakom na Ukrainie oraz ograniczały ich działalność polonijną. Ludność polska pod wpływem procesów ukrainizacji i rusyfikacji przestała używać języka polskiego. Represje wobec duchowieństwa i wiernych Kościoła rzymskokatolickiego pozbawiły Polaków poczucia tożsamości religijnej, która była utożsamiana z tożsamością narodową⁷. Dopiero w czasie pieriestrojki rozpoczęły się pierwsze próby aktywizacji Polaków, głównie w zachodnich obwodach Ukrainy, zamieszkałych przez 1/3 wszystkich Polaków. Polacy, podobnie jak inne mniejszości, zaczęli wysuwać postulaty o uznanie ich tożsamości narodowej.

Procesy przekształceń systemowych w ZSRR, zapoczątkowane przez pieriestrojkę, stały się katalizatorem odrodzenia świadomości narodowej w republikach radzieckich, m.in. repolonizacji ludności polskiej na Ukrainie oraz budowania więzi organizacyjnych w celu ochrony interesów mniejszości polskiej.

⁶ *Словарь национальностей Всесоюзной переписи населения 1959 года, „Население и общество”,* http://www.demoscope.ru/weekly/knigi/alfavit/nacionaln_1959.html [23.06.2020].

⁷ R. Dzwonkowski, *Polacy na dawnych kresach wschodnich. Z problematyki narodowościowej i religijnej*, Lublin 1994, s. 76-77.

Po odzyskaniu niepodległości przez Ukrainę w sierpniu 1991 roku oraz przyjęciu przez Radę Najwyższą Deklaracji praw mniejszości narodowych⁸, Polacy na Ukrainie uzyskali prawną możliwość dochodzenia własnych praw i wolności.

2. Stan aktualny i struktura Polonii na Ukrainie

2.1. Liczebność i rozmieszczenie Polaków na Ukrainie

Przyznawanie się do powiązań z narodem polskim w ciągu dziesięcioleci było niebezpieczne i prześladowane. Wydarzenia, które miały miejsce w XX wieku, wywarły wpływ na aktualną liczebność, funkcjonowanie oraz aktywność Polaków na Ukrainie. W celu przedstawienia dynamiki zmian liczebności i rozmieszczenia ludności polskiej można przyjąć podział na dwa okresy: przed 1991 (Polacy w USRR) i po 1991 (Polacy na Ukrainie). Dane statystyczne pokazują stałe i postępujące zmniejszenie się liczby Polaków na Ukrainie.

⁸ Декларация прав национальностей України, „Відомості Верховної Ради України”, nr 53/1991, <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1771-12> [20.06.2020].

Tabela 1. Zmiany w liczebności ludności polskiej w USRR (1959-1989)

Obwody	Liczba ludności polskiej w tys.			
	1959	1970	1979	1989
żytomierski	103,0	90,7	82,4	69,4
chmielnicki	70,1	52,3	43,9	36,7
lwowski	59,1	41,5	32,9	26,9
m. Kijów	8,5	9,7	10,6	10,4
tarnopolski	23,5	14,7	9,2	6,7
winnicki	20,8	13,4	10,8	8,4
iwanofrankowski	6,5	6,5	4,8	3,4
rowieński	3,7	3,7	3,5	3,0
pozostałe obwody	68,1	62,6	60,2	54,3
Ogółem	363,3	295,1 (-18%)	258,3 (-12,5%)	219,2 (-15,5%)
Odsetek od ludności ogółem	0,86%	0,6%	0,4%	0,3%

Źródło: *Словарь национальностей Всесоюзной переписи населения 1959 года*, „Население и общество”; *Всесоюзная перепись населения 1970 года. Национальный состав населения по республикам СССР*; *Всесоюзная перепись населения 1979 года. Национальный состав населения по республикам СССР*; *Всесоюзная перепись населения 1989 года. Национальный состав населения по республикам СССР*, <http://www.demoscope.ru/weekly.html> [20.06.2020]; P. Eberhardt, *Ludność polska na Białorusi, Litwie i Ukrainie według ostatnich spisów powszechnych*, „Roczniki Nauk Społecznych” 2005, t. XXXIII, z. 1, s. 158-160.

Pierwszy powojenny spis z 1959 roku, który wykazał 363,3 tys. Polaków w USRR, można uznać za wiarygodny, gdyż był przeprowadzony na potrzeby realizacji polityki narodowościowej przez władze USRR. Uprzywilejowanie mniejszości rosyjskiej, jako najbardziej wartościowego odłamu wielkiego narodu sowieckiego, mogło rzutować na niechęć deklarowania przynależności do mniejszości „gorszej kategorii”. Następne spisy ludności wykazały spadek liczby Polaków w 1970 roku o 18%, a w 1979 roku o 12,5%. Ostatni spis ludności, przeprowadzony jeszcze w okresie sowieckim, potwierdził tendencję spadkową. Ogółem od 1959 do 1989 roku

liczba Polaków zmniejszyła się o 40%. Straty demograficzne poniesione podczas II wojny światowej, sowieckie i niemieckie represje przedstawicieli mniejszości narodowych, deportacje i eksterminacje Polaków, ale także repatriacja i przesunięcie granicy na linii Curzona, spowodowały, że pozostała najbiedniejsza ludność polska, rozproszona po terytorium Ukrainy.

Jedyny spis ludności przeprowadzony na Ukrainie po odzyskaniu niepodległości w 2001 roku potwierdził spadek liczby Polaków (zob. tabela 2). W porównaniu z okresem powojennym, w okresie niepodległościowym liczba Polaków zmniejszyła się o 60%.

Ponad połowa Polaków mieszka w obwodach żytomierskim, chmielnickim i lwowskim. Biorąc pod uwagę zmniejszającą się liczbę ludności Ukrainy (według spisu ludności z 1989 – 51 452 tys., 2001 – 48 241 tys., 2020 – ok. 37 289 tys.⁹), regres polskości będzie się pogłębiał.

Oficjalne statystyki dotyczące liczebności Polaków budzą pewne wątpliwości, jednak spadek liczby osób deklarujących polskość, posługujących się językiem polskim jest niezaprzeczalnym faktem. W każdym z przedstawionych spisów lud-

⁹ 23 stycznia 2020 roku ogłoszono oceny liczebności ludności przeprowadzone przez operatorów telefonii komórkowej, Państwową Służbę Statystyczną i rejestry elektroniczne, Fundusz Emerytalny i Państwowy Rejestr Osób Fizycznych – Podatników. Według tych danych na dzień 1 grudnia 2019 roku na Ukrainie mieszkało 37 mln 289 tys. osób. Dane te nie uwzględniają mieszkańców terytoriów okupowanych przez Rosję.

ności zmniejszała się wielkość wspólnot zamieszkujących w poszczególnych obwodach. Wiedza o liczebności Polaków na Ukrainie opiera się na wynikach spisów powszechnych, a stan faktyczny jest trudny do ustalenia ze względu na ciągle dokonujące się zmiany w tożsamości narodowej Polaków. Według danych szacunkowych, opartych na rejestrach polskich placówek konsularnych czy liczbie wydanych Kart Polaka, społeczność Polska na Ukrainie liczy od 500 tys. do miliona osób. W 2008 roku Gabinet Ministrów podjął decyzję o przeprowadzeniu powszechnego spisu ludności w 2020 roku, który mógłby częściowo rozwiązać wątpliwości dotyczące wielkości mniejszości polskiej na Ukrainie, jednak data nie została sprecyzowana.

2.2. Podstawy prawne funkcjonowania mniejszości polskiej na Ukrainie

Najważniejszym dokumentem regulującym kwestie mniejszości jest Konstytucja Ukrainy, której art. 11 stanowi, że „państwo popiera [...] rozwój etniczny, kulturowy, językowy i religijny tożsamości wszystkich rdzennych ludów i mniejszości narodowych Ukrainy”¹⁰. Ukraińskie ustawodawstwo w zakresie ochrony praw mniejszości narodowych odpowiada standardom prawa międzynarodowego¹¹. Problem

¹⁰ Конституція України, „Відомості Верховної Ради України” 1996, nr 30, <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80> [20.06.2020].

¹¹ Regulacje zawarte w państwowych aktach prawnych bazują na Deklaracji Praw Człowieka (1948), Konwencji Rady Europy o ochronie mniejszości narodowych

**Tabela 2. Polacy na Ukrainie po 1991 roku
(według spisu ludności z 2001 roku)**

Obwody	Liczba ludności polskiej w tys.
żytomierski	49,0
chmielnicki	23,0
lwowski	18,9
m. Kijów	6,9
tarnopolski	3,8
winnicki	3,7
iwanofrankowski	2,8
rowieński	2,0
pozostałe obwody	34,0
Ogółem	144,1 (-34,3%)
Odszetek od ludności ogółem	0,3%

Źródło: Про кількість та склад населення України за підсумками Всеукраїнського перепису населення 2001 року, <http://2001.ukrcensus.gov.ua/results/general/nationality/> [20.06.2020].

polega na deklaratywnym charakterze zapisów prawa, które pozostają niezauważone na płaszczyźnie rzeczywistych potrzeb mniejszości narodowych. Deklaracja praw mniejszości narodowych Ukrainy propaguje ideę równości wszystkich, niezależnie od pochodzenia etnicznego oraz określa podstawowe prawa do zachowania tożsamości narodowej, swobody wyznania, zrzeszania się i pobytu mniejszości na określonym terytorium. Ustawa o mniejszościach narodowych na Ukrainie, jako kontynuacja idei Deklaracji, w art. 3 doprecyzowuje pojęcie „mniejszości narodowej”¹². Państwo ukra-

(1995), Europejskiej Karcie Języków Regionalnych (1992) i innych umowach międzynarodowych.

¹² Закон України „Про національні меншини в Україні” „Відомості Верховної Ради України” 1992, nr 36, <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2494-12> [20.06.2020].

ieńskie na mocy art. 6 ustawy gwarantuje mniejszościom, w tym polskiej, prawa narodowo-kulturalnej autonomii: prawo do posługiwania się językiem ojczystym i nauczania w nim, rozwój narodowych tradycji kulturalnych, używanie symboliki narodowej, obchody świąt narodowych, wyznaczenie religii, zaspokajanie potrzeb w zakresie literatury, sztuki, mediów i kultury. Ustawa ta przewiduje prawną możliwość tworzenia narodowych organizacji pozarządowych i partii politycznych. Ukraina gwarantuje mniejszościom narodowym prawo do nawiązywania i utrzymywania kontaktów z osobami swojej narodowości i ich organizacjami społecznymi poza terytorium Ukrainy, otrzymywania od nich pomocy w celu zaspokojenia potrzeb językowych, kulturowych i religijnych, uczestnictwa w działalności międzynarodowych organizacji pozarządowych. Pod ochroną prawną pozostają zabytki historyczne i kulturalne mniejszości narodowej znajdujące się na terytorium Ukrainy.

Odrębne ustawy regulują poszczególne sfery życia społecznego. Organizacje polonijne działają na Ukrainie na podstawie ustawy o stowarzyszeniach obywateli z 16 czerwca 1992 roku¹³. Państwo ukraińskie zapewnia swobodę wyznania, wymienioną w art. 35 Konstytucji w odniesieniu do wszystkich obywateli i podkreśloną w stosunku do mniejszości narodowych w art. 4 Deklaracji praw mniejszości

¹³ Закон України Про громадські об'єднання, „Відомості Верховної Ради України” 2013, nr 1, <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4572-17#Text> [20.06.2020].

narodowych Ukrainy. Prawo do nauki, zapisane w art. 53 Konstytucji Ukrainy, jest zapewniane na zasadach określonych w ustawie o oświacie z 5 września 2017 roku, jednak tylko do roku 2023. Od roku szkolnego 2023/2024 polskie szkoły na Ukrainie będą miały obowiązek nauczania po ukraińsku. Po polsku będą prowadzone tylko lekcje języka polskiego. Jednocześnie Umowa między Rządem Rzeczypospolitej Polskiej a Rządem Ukrainy o współpracy w dziedzinie kultury, nauki i oświaty¹⁴ w art. 13 zobowiązuje obie strony do zapewnienia dostępu do języka ojczystego, jego nauki, historii i kultury ojczystej na każdym szczeblu edukacji, a jednocześnie gwarantuje możliwość skierowania do tego zadania nauczycieli z krajów macierzystych. Dotychczasowe prawo do nieograniczonego posługiwania się językami mniejszości oraz do ich rozwoju przewiduje art. 10 Konstytucji Ukrainy. Jednak kontrowersyjna ustawa o zabezpieczeniu funkcjonowania ukraińskiego języka jako państwowego (*de facto* ustawy mającej na celu derusyfikację życia publicznego), która weszła w życie 16 lipca 2019 roku, przewiduje ograniczenia w wykorzystaniu języków mniejszości, w tym polskiego, w przestrzeni publicznej i medialnej. W kontekście tej ustawy prezydent Wołodymyr Zełenski podkreślił potrzebę nowej ustawy o mniejszościach, która broniłaby

¹⁴ Umowa między Rządem Rzeczypospolitej Polskiej a Rządem Ukrainy o współpracy w dziedzinie kultury, nauki i oświaty, sporządzona w Kijowie dnia 20 maja 1997 r., Dz. U. 2000 nr 3 poz. 29, <http://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/DocDetails.xsp?id=W-DU20000030029> [20.06.2020].

osoby narodowości innej niż ukraińska i odzwierciedlałaby realia i potrzeby społeczeństwa ukraińskiego.

Prawa mniejszości polskiej są zagwarantowane również przez dokumenty dwustronne i wielostronne. Duże znaczenie ma Traktat między Rzeczpospolitą Polską a Republiką Ukrainy o dobrym sąsiedztwie, przyjaznych stosunkach i współpracy. W art. 11 strony deklarują prawo do zachowania i rozwoju tożsamości etnicznej, kulturowej, językowej i religijnej w warunkach pełnej równości wobec prawa, w szczególności w zakresie nauki języka ojczystego, zakładania instytucji oświatowych, kulturalnych i religijnych, wyznawania i praktykowania religii, używania imion i nazwisk w brzmieniu przyjętym dla języka ojczystego. Ponadto strony podkreślają, że wybór narodowości jest indywidualną sprawą obywatela¹⁵.

Kwestie praw mniejszości określone są również w preambule umowy stowarzyszeniowej między UE a Ukrainą¹⁶: „stro-

¹⁵ Warto podkreślić, że powyższy traktat zawiera gwarancje dotyczące zachowania dziedzictwa kulturowego, ochrony zabytków oraz dóbr kultury każdej ze stron, a znajdujących się na terytorium drugiego państwa. Ze zobowiązaniem tym wiąże się także postanowienie umowy o ochronie miejsc pamięci i spoczynku ofiar wojny i represji politycznych. Umowa ta zobowiązuje bowiem obie strony do utrzymywania miejsc pamięci i spoczynku żołnierzy, jak również do zapewnienia do nich swobodnego dostępu, *Traktat między Rzeczpospolitą Polską a Ukrainą o dobrym sąsiedztwie, przyjaznych stosunkach i współpracy, sporządzony w Warszawie dnia 18 maja 1992 r.*, Dz. U. 1993 nr 125 poz. 573, <http://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/download.xsp/WDU19931250573/O/D19930573.pdf> [20.06.2020].

¹⁶ *Układ o stowarzyszeniu między Unią Europejską i jej państwami członkowskimi, z jednej strony, a Ukrainą, z drugiej strony*, Dz. Urz. UE 2014 L 161, http://oide.sejm.gov.pl/oide/index.php?option=com_content&view=article&id=14842#1 [20.06.2020].

ny umowy zaangażowane [są] w ścisłą i trwałą współpracę opartą na wspólnych wartościach, takich jak poszanowanie zasad demokracji, praworządności, dobrego zarządzania, praw człowieka i podstawowych wolności, w tym praw mniejszości narodowych, niedyskryminacji przedstawicieli mniejszości narodowych”. Gwarancja przestrzegania praw mniejszości narodowych zostanie zapewniona poprzez wymianę doświadczeń i implementację dobrych praktyk UE w zakresie ochrony mniejszości przed dyskryminacją, zgodnie ze standardami europejskimi i międzynarodowymi, w celu stworzenia nowoczesnych ram prawnych.

Powołano szereg instytucji do zarządzania sprawami mniejszości narodowych, zarówno na Ukrainie, jak i w Polsce. W 2001 roku utworzono Państwowy Komitet Ukrainy ds. Mniejszości Narodowych, który w 2006 przekształcono w Państwowy Komitet ds. Narodowości i Religii Ukrainy. W 2010 roku został on jednak zlikwidowany. Politykę w zakresie stosunków między narodowościami, ochrony mniejszości narodowych oraz religii przejęło Ministerstwo Kultury. W jego strukturze utworzono Departament ds. Religii i Mniejszości Narodowych. 21 sierpnia 2019 roku Gabinet Ministrów Ukrainy przyjął rezolucję o Państwowej Służbie Ukrainy ds. Etnopolityki i Wolności Sumienia¹⁷. Po stronie

¹⁷ *Постанова Кабінету Міністрів України Про затвердження Положення про Державну службу України з етнополітики та свободи совісті та внесення змін до Положення про Міністерство культури України, nr 885 z dn. 16.10.2019, <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/812-2019-%D0%BF> [20.06.2020].*

polskiej w 2009 roku utworzono Departament Współpracy z Polonią przy Ministerstwie Spraw Zagranicznych, który od 2012 roku nosi nazwę Departamentu Współpracy z Polonią i Polakami za Granicą. Sprawami polonijnymi w Senacie zajmuje się Komisja Spraw Migracji i Łączności z Polakami za Granicą.

2.3. Działalność organizacji polonijnych

Ważnym aspektem obecności Polaków na Ukrainie jest ich aktywność edukacyjna i kulturalna. Intensywny proces rozwoju instytucjonalnego ruchu polonijnego na Ukrainie rozpoczął się pod koniec lat 80. XX wieku. Jedną z pierwszych aktywności łączy się z Polskim Stowarzyszeniem Kulturalno-Oświatowym na Ukrainie, które powołano w 1988 roku w Kijowie z inicjatywy działaczy ruchu polonijnego z Żytomierza, Lwowa, Winnicy i Chmielnickiego. W maju 1990 roku odbył się I Kongres Polaków na Ukrainie, w którym uczestniczyło ok. 500 osób z Ukrainy i Polski. Podczas II Kongresu podjęto uchwałę o przekształceniu stowarzyszenia w Związek Polaków na Ukrainie (ZPU)¹⁸. W lipcu 1992 roku we Lwowie powstała konkurencyjna wobec ZPU organizacja – Federacja Organizacji Polskich na Ukrainie (FOPU), której zebranie założycielskie odbyło się z udziałem dele-

¹⁸ J. M. Kupczak, *Polskie Stowarzyszenie Kulturalno-Oświatowe na Ukrainie (stan z 1990 r.)*, [w:] *Mniejszości polskie i Polonia w ZSRR*, red. H. Kubiak, T. Paleczny, J. Rokicki, M. Wawrykiewicz, Wrocław–Warszawa–Kraków 1992, s. 251-262.

gatów z 18 miejscowości. ZPU zaproponowano wejście do FOPU, jednak ostatecznie do tego nie doszło. FOPU łączy organizacje polonijne z zachodniej, a ZPU – ze wschodniej i centralnej części Ukrainy. Pomiedzy tymi największymi organizacjami polonijnymi brakuje łączności i koordynacji działań w celu wypracowania wspólnego stanowiska w sprawach Polaków na Ukrainie.

W 2019 roku na terytorium Ukrainy działało co najmniej 305 stowarzyszeń i towarzystw polonijnych, głównie o charakterze oświatowo-kulturalnym (dla porównania, w 2001 roku było ich 635¹⁹). Polacy należą do 3 organizacji harcerskich, 2 organizacji kombatanckich, 6 organizacji sportowych, 48 zespołów artystycznych. Działają w 34 centrach społeczno-kulturalnych, a oświata jest dostępna w 195 szkołach (w tym sobotnio-niedzielnym) i przedszkolach. W Kijowie funkcjonują dwa przedstawicielstwa zagraniczne – Zagraniczne Biuro Handlowe Polskiej Agencji Inwestycji i Handlu oraz Zagraniczny Ośrodek Polskiej Organizacji Turystycznej. Społeczność polska opiekuje się 68 cmentarzami i miejscami pochówku²⁰. Najwięcej instytucji i organizacji działa w miejscach, gdzie skupiska Polaków są największe.

¹⁹ S. Rudnicki, *Instytucjonalizacja ruchu polskiego na Ukrainie w latach 1988–1991*, <https://ispan.waw.pl/journals/index.php/sn/article/view/sn.2013.011> [20.06.2020].

²⁰ *Baza organizacji oraz instytucji polskich i polonijnych za granicą, stan na 03.01.2019*, Główny Urząd Statystyczny, <https://stat.gov.pl/obszary-tematyczne/ludnosc/polonii-i-polacy-w-swiecie/baza-organizacji-i-instytucji-polskich-i-polonijnych-za-granica,2,3.html> [20.06.2020].

Tabela 3. Instytucje i organizacje zrzeszające Polaków na Ukrainie

Obwody	Liczba ludności polskiej w tys. (ogółem 144,1 tys.)	Liczba instytucji i organizacji (społecznych i religijnych)
	2001	2019
żytomierski	49,0	101
chmielnicki	23,0	87
lwowski	18,9	187
m. Kijów	6,9	59 (obwód kijowski)
tarnopolski	3,8	41
winnicki	3,7	76
iwanofrankowski	2,8	35
rowieński	2,0	36

Źródło: opracowanie własne na podstawie: *Baza organizacji oraz instytucji polskich i polonijnych za granicą, stan na 03.01.2019*, Główny Urząd Statystyczny, <https://stat.gov.pl/obszary-tematyczne/ludnosc/polonia-i-polacy-w-swiecie/baza-organizacji-i-instytucji-polskich-i-polonijnych-za-granica,2,3.html> [26.06.2020].

Duża liczba instytucji i organizacji, często o kilkusobowym składzie, świadczy o niskiej sprawczości wielu z nich. Stwarza to trudności w reprezentowaniu Polaków przed władzami zarówno ukraińskimi, jak i polskimi. Część organizacji, oprócz słabości organizacyjnych i finansowych, ma niejasne cele i wizje, skupia się na pojedynczych działaniach, jak wyjazdy dzieci na kolonie do Polski czy załatwianie formalności związanych z Kartą Polaka. Część zajmuje się działalnością w określonej sferze, np. Towarzystwo Przyjaciół Sztuk Pięknych we Lwowie, profesjonalny Teatr Ludowy we Lwowie, Teatr im. J. I. Kraszewskiego w Żytomierzu. Działają również organizacje zawodowe, jak np. Związek Lekarzy Polskich na Ukrainie czy Związek Nauczycieli Polskich na Ukrainie, Międzynarodowe Stowarzyszenie Przedsiębior-

ców Polskich na Ukrainie, które zrzeszają nie tylko Polaków. W 2018 roku, z okazji 100-lecia odzyskania niepodległości przez Polskę, Kijowskie Narodowościowo-Kulturalne Stowarzyszenie Polaków „Zgoda” wystosowało apel do organizacji polonijnych na Ukrainie o jedność, zgodę i łączenie wysiłków we wspólnej pracy na rzecz zachowania i rozwoju polskości na Ukrainie²¹. Władze polskie uwzględniają potrzeby i interesy Polaków na Ukrainie w polityce zagranicznej i wspierają finansowo inicjatywy na rzecz Polonii (poprzez działania Stowarzyszenia „Wspólnota Polska”, Fundacji „Pomoc Polakom na Wschodzie”, Fundacji „Semper Polonia”, Instytutu Polskiego w Kijowie, Domów Polskich na Ukrainie).

2.4. Uczestnictwo Polaków w życiu politycznym Ukrainy

O ile organizacje i stowarzyszenia działają dość prężnie, o tyle aktywność polityczna Polaków na Ukrainie jest znikoma. Przedstawiciele mniejszości polskiej wykazali aktywność dopiero podczas wydarzeń na ukraińskiej scenie politycznej w 2004 roku. Wspierali wówczas hasła pomarańczowej rewolucji, czując zagrożenie dla tożsamości, języka i polskiej kultury (zwłaszcza w zachodniej części państwa). Warto podkreślić, że ukraińscy Polacy uczestniczyli w wydarzeniach czynnie i w odróżnieniu od innych mniejszości

²¹ *Apel o odnowienie jedności organizacji polonijnych na Ukrainie*, <http://polonews.in.ua/polonia/a-p-e-l-o-odnowienie-jednosci-organizacji-polonijnych-ukraina/> [20.06.2020].

(rosyjskiej, węgierskiej) nie dochodziło wśród nich do przejawów separatyzmu.

Polacy angażowali się bezpośrednio, poprzez uczestnictwo w mitingach poparcia wartości demokratycznych i europejskich (co wymagało odwagi społecznej, a często również przełamania stereotypów), organizację samopomocy wolontariackiej na Majdanie Niepodległości czy przyjmowanie obserwatorów i aktywistów z Polski. Pomimo podejmowanych działań obecność Polaków była praktycznie niezauważalna na Forum Mniejszości Narodowych Ukrainy czy w Radzie Mniejszości Narodowych przy prezydencie Ukrainy²². Polacy wspierali rewolucję również pośrednio, poprzez relacje i informacje o bieżącej sytuacji zamieszczane w polskojęzycznych mediach, stosowanie apeli do polskich władz o pomoc obywatelom Ukrainy czy organizację zbiórki rzeczy dla osób przebywających na Majdanie (organizowanych często przy kościołach rzymskokatolickich)²³. Przedstawiciele polskich organizacji na Ukrainie podpisali też pismo przygotowane przez ukraińskie mniejszości narodowe w sprawie poparcia dla procesu demokratyzacji państwa²⁴.

²² A. Bonusiak, *Polacy w niepodległej Ukrainie. Analiza strukturalno-funkcjonalna*, Rzeszów 2013, s. 198-212.

²³ Idem, *Aktywność polityczna Polaków na Litwie i Ukrainie na przełomie XX i XXI wieku. Studium przypadków*, „Polityka i Społeczeństwo” 1(12)/2014, s. 64-66.

²⁴ *Raport o sytuacji Polonii i Polaków za granicą 2012*, Ministerstwo Spraw Zagranicznych, Departament Współpracy z Polonią, Warszawa 2013, s. 252.

Nowym jakościowo zjawiskiem wśród polskiej społeczności było powołanie 10 września 2011 roku, po dwudziestu latach działalności polonijnej, Partii Polaków Ukrainy. W zjeździe założycielskim udział wzięło 150 delegatów z 23 obwodów, najliczniejsza była reprezentacja obwodów żytomierskiego (24 delegatów), chmielnickiego (23) i winnickiego (15)²⁵. W założeniu w 2015 roku miała ona reprezentować polską mniejszość w wyborach lokalnych, a w 2016 w wyborach do Rady Najwyższej. Jednak dopiero 6 października 2014 roku udało się dokonać wymaganej przez prawo ukraińskie rejestracji (zebranie 10 tys. podpisów)²⁶. Warto podkreślić, że Partia Polaków Ukrainy jest jedyną partią założoną przez mniejszość narodową na Ukrainie (wśród 350 partii zarejestrowanych w Ministerstwie Sprawiedliwości Ukrainy), choć jej działalność nie jest widoczna w życiu politycznym państwa. W parlamencie ukraińskim brakuje osób deklarujących otwarcie polską tożsamość, choć czasem politycy wspominają o swych polskich korzeniach. Przedstawiciele mniejszości polskiej nie zajmują ważnych stanowisk we władzach publicznych na Ukrainie. Nieliczni, głównie w winnickim i lwowskim okręgu konsularnym, pracują w lokalnych organach przedstawicielskich i samorządowych²⁷.

²⁵ Na przewodniczącego partii wybrano Stanisława Kosteckiego, który z tej okazji złożył mandat prezesa Związku Polaków na Ukrainie, *Partia Polaków Ukrainy rodzi się długo*, <https://kresy24.pl/partia-polakow-ukrainy-rodzi-sie-dlugo/> [23.06.2020].

²⁶ *Tworzymy partię*, „Dziennik Kijowski” 2011, nr 17, s. 1-2.

²⁷ *Raport o sytuacji Polonii i Polaków za granicą 2012...*, s. 253.

2.5. Szkolnictwo polskie na Ukrainie

Kluczowymi czynnikami służącymi zachowaniu polskiej tożsamości są język polski oraz nauczanie w języku ojczystym. W niepodległej Ukrainie pojawiły się możliwości odbudowy polskojęzycznego szkolnictwa oraz wprowadzenia nauki języka polskiego do ukraińskich szkół. Rozwój polskiego szkolnictwa na Ukrainie nie byłby możliwy bez odpowiedniego umocowania prawnego zarówno w Polsce, jak i na Ukrainie. W 2015 roku powołano wspólną komisję konsultacyjną do spraw szkolnictwa dla polskiej mniejszości narodowej na Ukrainie i dla ukraińskiej mniejszości narodowej w Rzeczypospolitej Polskiej (ostatnie, trzecie posiedzenie komisji odbyło się 9 lipca 2020 roku). Liczba chętnych do nauki języka polskiego rośnie i to nie tylko wśród przedstawicieli mniejszości polskiej. W 2019 roku na Ukrainie działało 6 szkół z polskim językiem nauczania, do których uczęszczało ok. 1500-1700 uczniów:

- Szkoła ogólnokształcąca z polskim językiem nauczania w Gródku Podolskim
- Szkoła średnia nr 24 im. M. Konopnickiej we Lwowie
- Szkoła średnia nr 10 we Lwowie
- Szkoła nauczania początkowego z języka polskiego w Łanowicach
- Szkoła średnia nr 3 z polskim językiem nauczania w Mościskach
- Szkoła podstawowa z polskim językiem nauczania w Strzelczyskach.

Oprócz tego działają również dwie szkoły z wydzielonymi klasami (piony polskie), w których nauczanie odbywa się po polsku (Iwano-Frankowsk i Szepetówka). W szkołach z polskim językiem wykładowym lub z pogłębioną nauką języka polskiego uczyło się ok. 3 tys. uczniów²⁸. Około 2 tys. (na 3,8 mln) uczniów uczęszczało do prywatnych szkół polskojęzycznych²⁹. Dużą popularnością cieszą się szkoły sobotnio-niedzielne przy organizacjach polonijnych i parafiach, przy czym przed rokiem 1991 były tylko dwie takie szkoły (w Drohobyczu i Nowogrodzie Wołyńskim). Obecnie jest ich ok. 150. Działają również 4 uniwersytety trzeciego wieku: we Lwowie, w Zdołbuniowie i Stryju oraz Katolicki Uniwersytet Trzeciego Wieku – Filia we Lwowie.

Zwiększone zainteresowanie nauczaniem języka polskiego wymaga wsparcia nauczycieli polonistów oraz funkcjonowania polskojęzycznej oświaty w ogólnoukraińskim systemie edukacyjnym. W tym celu na mocy rozporządzenia Ministerstwa Oświaty i Nauki Ukrainy w marcu 2009 roku powołano Ogólnoukraińskie Koordynacyjno-Metodyczne Centrum Nauczania Języka i Kultury Polskiej przy Związku Nauczycieli Polskich na Ukrainie (zgodnie ze stanem na 2020 rok posiada 14 oddziałów). Centrum prowadzi szkolenia

²⁸ *Placówki oświatowe na Ukrainie. Informator*, Fundacja Wolność i Demokracja, Warszawa 2015, s. 27-28.

²⁹ *Скільки дітей в Україні навчаються мовами національних меншин?*, „Слово і діло”, <https://www.slovoidilo.ua/2017/09/26/infografika/polityka/skilky-ditej-ukrayini-navchayutsya-movamy-nacjonalnyx-menshyn> [01.07.2020].

metodyczne polonistów na Ukrainie, tworzy programy nauczania, scenariusze lekcji i podręczniki. Równolegle rozwija działalność kulturalną i naukową, organizując wystawy, wernisaże i prelekcje, współpracuje ze strukturami oświatowymi urzędów obwodowych, instytutów doskonalenia nauczycieli oraz ze strukturami oświatowymi w Polsce w zakresie wymiany doświadczeń i wspólnych inicjatyw³⁰.

Główne problemy związane ze szkołami publicznymi dla polskiej mniejszości, podobnie jak ze szkołami sobotnio-niedzielnymi i punktami nauczania języka polskiego, są niezmiennie od lat. Chociaż należy podkreślić, że dzięki cyfryzacji nauczycielom i uczniom na Ukrainie współpracuje się coraz bardziej komfortowo. Najbardziej powszechne problemy związane są z brakiem sprzętu komputerowego, podręczników, pomocy dydaktycznych (wyposażenie gabinetów, polskie stroje ludowe), a także nauczycieli oraz z deficytem szkolnych wyjazdów do Polski i trudnościami lokalowymi³¹. Niepokój wzbudza przyszłość kształcenia w języku polskim na Ukrainie, gdyż ustawa oświatowa ogranicza prawo nauki w językach mniejszości do klas 1-4 szkoły podstawowej. Od klasy piątej wszystkie zasadnicze przedmioty miałyby być nauczane w języku ukraińskim. Ustawa ta budzi sprzeciw lokalnych wspólnot polskich na Ukrainie, ale Ministerstwo

³⁰ *Zjednoczenie nauczycieli Polskich na Ukrainie*, <http://znpu.org.ua/znpu/centrum-metodyczne/> [29.06.2020].

³¹ *Placówki oświatowe na Ukrainie...*, s. 27-28.

Spraw Zagranicznych RP zapewniło, że podejmuje wszelkie działania, by zagwarantować Polakom na Ukrainie dostęp do nauki w języku polskim³².

2.6. Życie społeczno-kulturalne Polaków na Ukrainie

Większość organizacji i instytucji zrzeszających Polaków na Ukrainie to jednostki oświatowo-kulturalne, co świadczy o potrzebie rozwoju polskiej kultury, polaryzacji i wymiany wiedzy o polskiej kulturze i historii, zainteresowaniu wydarzeniami kulturalnymi i artystycznymi z polskim akcentem. Podstawowym aktem regulującym polsko-ukraińską współpracę kulturalną jest Umowa między Rządem Rzeczypospolitej Polskiej a Rządem Ukrainy o współpracy w dziedzinie kultury, nauki i oświaty, sporządzona w Kijowie 20 maja 1997 roku. Wyspecjalizowana jednostka w sferze kultury to powołany w 1998 roku Instytut Polski w Kijowie, którego głównymi zadaniami są zapewnienie polskiej obecności w przedsięwzięciach na Ukrainie oraz nawiązywanie i utrzymywanie kontaktów z partnerami ukraińskimi w dziedzinie kultury, edukacji, nauki i życia społecznego³³. Na dorobek Instytutu składają się m.in. koncerty muzyczne, projekty

³² Wyjaśnienia MSZ w związku z ustawą o edukacji i nauczaniem w języku polskim na Ukrainie, Ministerstwo Spraw Zagranicznych RP, 07.09.2017, http://www.msz.gov.pl/pl/p/msz_pl/c/MOBILE/aktualnosci/dla_mediow/sprostowania/wyjasnienia_msz_w_zwiazku_z_ustawa_o_educacji_i_nauczania_w_jezyku_polskim_na_ukrainie [21.06.2020].

³³ *Misja i zadania Instytutów Polskich na świecie*, <http://www.polinst.kyiv.ua/pol/mission.html> [21.06.2020].

teatralne, filmowe, wydawnicze, historyczne oraz wystawy. Obecnie Instytut Polski realizuje ponad 100 projektów rocznie, w ramach których odbywa się kilkaset wydarzeń z różnych dziedzin kultury i sztuki.

Jednocześnie intensywnie rozwija się polsko-ukraińska współpraca kulturalna na poziomie województw i obwodów, miast partnerskich, placówek kulturalnych, instytucji artystycznych, muzeów oraz związków i stowarzyszeń. Sprzyjają temu środki w ramach programów współpracy transgranicznej Polska – Białoruś – Ukraina. Zjazdy, konferencje naukowe, spotkania młodzieżowe, seminaria, kursy, festyny regionalne, warsztaty szkoleniowe i artystyczne, festiwale i konkursy, imprezy sportowe służą wzrostowi społecznej aktywności Polaków mieszkających na Ukrainie. Przedstawiciele mniejszości polskiej uczestniczą m.in. w konkursach recytatorskich im. Adama Mickiewicza, konkursach wiedzy o Konstytucji 3 maja, Narodowych Czytaniach, obchodach Narodowego Święta Niepodległości Polski, olimpiadach z historii Polski dla Polonii i Polaków za granicą, kolędowaniu po polsku i spotkaniach opłatkowych, licznych Festiwalach Kultury Polskiej, festiwalach polskich filmów, obchodach Dnia Języka Ojczystego etc. Działalność kulturalną, służącą podtrzymaniu kultury, języka i tradycji Polaków zamieszkających na Ukrainie, prowadzą Dom Polski w Kijowie i Centrum Kultury Polskiej i Dialogu Europejskiego w Iwano-Frankowsku. Powstaje też Dom Polski we Lwowie.

2.7. Media polskojęzyczne na Ukrainie

Ważną rolę w zakresie kultury odgrywają środki masowego przekazu w języku polskim. Gazety, magazyny i biuletyny trafiają przeważnie do starszych pokoleń społeczności polskiej (26 wydawnictw ciągłych), natomiast wśród młodej Polonii dominują media cyfrowe – polonijne i polskie. Wydarzenia zarówno w Polsce, jak i na Ukrainie są komentowane na stronach internetowych poszczególnych organizacji polonijnych. W języku polskim słuchacze mogą słuchać programów Radia Polonia, Radia Berdyczów, Radia Lwów, Kuriera Galicyjskiego, Na Polskiej Fali (od połowy 2014 roku nie funkcjonuje natomiast radio Polacy Donbasu). Na liście programów dostępnych na Ukrainie znajdują się TVP Polonia, TVP Info, TVP Historia i TVP Kultura, a od 2016 roku także Kino Polska Muzyka, Kino Polska International i Telewizja Trwam. W TVP Polonia od września 2020 roku emitowany jest program „Studio Lwów”, przygotowywany przez polskich dziennikarzy mieszkających we Lwowie.

Najważniejsze tytuły tradycyjne to: dwutygodniki „Kurier Galicyjski” (nakład 8 tys.) z dodatkiem dla dzieci „Polak Mały”, „Monitor Wołyński” (nakład 5 tys. egz.) i „Dziennik Kijowski” (3,5 tys. egz.); miesięczniki „Słowo Polskie” (2000 egz.), „Gazeta Polska Bukowiny” (1000 egz.), „Polacy Donbasu” (nie ukazuje się od 2014 roku), „Polonia Charkowa” (nie ukazuje się od 2014 roku); dwumiesięcznik „Wołanie z Wołynia” (3,5 tys. egz.); kwartalniki: „Krynica” (1,5 tys. egz.), „Głos Polonii” (500 egz.), „Mozaika Berdyczowska” (1000 egz.), „Nasze

Drogi” (700 egz., do 2008 roku „Biuletyn Organizacji Polskich na Ukrainie”), „Tęcza Żytomierszczyzny” (1000 egz.); „Radość Wiary” (pismo Archidiecezji Lwowskiej), „Wołanie z Wołynia” (pismo religijno-społeczne rzymskokatolickiej diecezji łuckiej)³⁴. Najważniejsze informacyjno-publicystyczne portale internetowe to Słowo Polskie (10 tys. wizyt dziennie), Kurier Galicyjski (ok. 10 tys.), Monitor Wołyński (ok. 7 tys.), portal Stowarzyszenia Dziennikarzy Polskich na Ukrainie polonews.in.ua (ok. 3 tys.) oraz kilka mniejszych stron poszczególnych pism i redakcji. Media na Ukrainie mogą prowadzić działalność dzięki dotacjom osób prywatnych, władz lokalnych, organizacji pozarządowych oraz Rzeczypospolitej Polskiej. Od 2012 roku decyzją Sejmu środki przeznaczone na wsparcie Polonii, którymi od 1990 roku dysponował Senat, zostały przekazane Ministerstwu Spraw Zagranicznych, i wszystkie środki przeznaczone na finansowanie mediów polonijnych na Ukrainie trafiły do Fundacji Wolność i Demokracja³⁵.

W 2019 roku Senat przeznaczył 100,5 mln zł na opiekę nad Polonią i Polakami, w tym Stowarzyszeniu „Wspólnota Polska” – ok. 37,02 mln zł, Fundacji Pomoc Polakom na

³⁴ Dane na podstawie informacji o projekcie pomocy mediom polskim na Ukrainie – „Polska Platforma Medialna Wschód na Ukrainie”, od 2013 roku w rękach Fundacji Wolność i Demokracja, <https://wid.org.pl> [01.07.2020] oraz Raportu Ambasady RP w Kijowie z 2015 roku.

³⁵ *Wzmacniamy polskie media na Ukrainie*, Fundacja Wolność i Demokracja, <https://wid.org.pl/category/wzmacniamy-polskie-media/media-polskie-na-ukrainie/> [01.07.2020].

Wschodzie – ok. 32,41 mln zł, Fundacji Wolność i Demokracja – ok. 9,59 mln zł. Do 15 lipca 2019 roku najwyższa kwota (ok. 23,79 mln zł) została skierowana na Ukrainę³⁶. Dotacje przyznano na realizację ofert dotyczących kultury i promocji Polski oraz ochrony polskiego dziedzictwa historycznego, edukacji, wzmacniania pozycji środowisk polskich i polonijnych w krajach zamieszkania, mediów, infrastruktury polonijnej, a także na pomoc charytatywną i socjalną.

2.8. Działania Polaków na Ukrainie na rzecz ochrony miejsc pamięci narodowej

Jedną z istotnych dziedzin aktywności Polaków na Ukrainie pozostają działania na rzecz ratowania obiektów dziedzictwa kulturowego. Przedstawiciele mniejszości polskiej angażują się nie tylko w projekty badawcze i dokumentacyjne, ale także w prace remontowe i porządkowe zabytków, m.in. cmentarza Łyczakowskiego, tzw. katedry łacińskiej, katedry Ormiańskiej, kolegiaty św. Wawrzyńca w Żółkwi, kolegiaty św. Trójcy w Ołyce, zespołu klasztorного oo. Karmelitów Bosych w Berdyczowie i wielu innych. Ważną rolę w ochronie polskiego dziedzictwa kulturowego za granicą odgrywa powstały w 2017 roku Narodowy Instytut Polskiego Dziedzictwa Kulturowego za Granicą Polonika.

³⁶ *Senacka pomoc trafiła już do Polonii w 62 krajach*, Senat Rzeczypospolitej Polskiej, <https://www.senat.gov.pl/aktualnosci/art,11921,senacka-pomoc-trafila-juz-do-polonii-w-62-krajach.html> [05.07.2020].

Problemem pozostaje ochrona miejsc pamięci narodowej zgodnie z zapisami zawartymi w polsko-ukraińskiej umowie o ochronie miejsc pamięci i spoczynku ofiar wojny i represji. Po 1945 roku większość polskich cmentarzy na dawnych ziemiach wschodnich została bez opieki i uległa dewastacji lub zniszczeniu. Obok prac inwentaryzacyjnych, najważniejszym celem działań strony polskiej wobec zabytkowych cmentarzy po 1989 roku stało się zatrzymanie procesów degradacji i uratowanie przynajmniej najcenniejszych obiektów. Uczniowie polskich szkół średnich oraz sobotnio-niedzielných szkół polskich na Ukrainie, jak i lokalne wspólnoty polskie wraz z polskimi uczniami angażują się w prace porządkowe oraz remontowe nekropolii polskich na Ukrainie w ramach akcji „Mogilę pradziada ocal od zapomnienia” (od 2011 roku), opiekują się cmentarzami, m.in. w Drohobyczu, jednym z najstarszych (powstałym w 1790 roku), w Niemirowie na Podolu, cmentarzem Bazylińskim w Krzemieńcu (założonym ok. 1760 roku), w Czerwonohradzie, Łopatynie etc.

2.9. Rola Kościoła rzymskokatolickiego w życiu Polaków na Ukrainie

Ważną ostoją polskości oraz zachowania tożsamości polskiej społeczności był Kościół rzymskokatolicki. Przez dziesięciolecia istniał stereotypowy schemat myślenia: „Polak” znaczy „katolik” i „kto wyznaje wiarę rzymskokatolicką” – ten „Po-

lak”³⁷. Pielęgnowanie polskich tradycji, zwłaszcza związanych z katolickimi świętami, wyróżnia Polaków na Ukrainie wśród innych mniejszości narodowych. Dlatego też odbudowa Kościoła rzymskokatolickiego była dla Polaków istotną kwestią. Proces ten rozpoczął się w 1991 roku i trwa do dziś. Kościół rzymskokatolicki składa się z 943 parafii (7 diecezji), zrzeszających ok. 1,5 mln wiernych, 770 księży (w tym 346 obcokrajowców, głównie z Polski)³⁸. Z jednej strony, lokalne władze początkowo odnosiły się niechętnie do Kościoła, jednak ten stosunek uległ poprawie po wprowadzeniu do liturgii i urzędowania języka ukraińskiego. Z drugiej strony, wierni z polskich środowisk zarzucali klerowi depolonizację katolików. Obecnie wyraźnie nasila się tendencja zmniejszenia liczby księży i zakonnic/zakonników obywateli RP na rzecz rodzimego duchowieństwa, wywodzącego się ze wspólnoty Polaków na Ukrainie. Biorąc pod uwagę tempo procesu ukrajinizacji obrządku rzymskokatolickiego, Kościół prawdopodobnie będzie bardziej otwarty na inne narodowości, przede wszystkim na Ukraińców, i przestanie pełnić funkcje społeczno-kulturowe dla wspólnoty mniejszości polskiej na Ukrainie. Nadal nierozwiązany pozostaje problem zwro-

³⁷ H. Krasowska, *Sytuacja Polaków na Ukrainie w związku z konfliktem zbrojnym (na przykładzie Bukowiny Karpackiej i Ukrainy Południowo-Wschodniej)*, Warszawa 2016, s. 15-16.

³⁸ *Релігійні організації в Україні (станом на 1 січня 2019 р.)*, https://risu.org.ua/ua/index/resources/statistics/ukr_2019/75410/?fbclid=IwAR1qUPiaLLmMSh48oL1e-WL59YOiynCkYaFxtwoca5lnKd8FnNDtwAwiQnl [05.07.2020].

tu prawnym właścicielom świątyń rzymskokatolickich na Ukrainie, szczególnie rozciągnięty w czasie, gdyż starania wspólnoty rzymskokatolickiej rozpoczęły się na początku lat 90. Najbardziej zaawansowany konflikt trwa wokół Kościoła pw. Marii Magdaleny we Lwowie, który funkcjonuje jako sala koncertowa i jest udostępniany kościołowi tylko na wyjątkowe okazje. Nieodzyskany jest też popadający w ruinę Kościół Wniebowzięcia Najświętszej Marii Panny w Humaniu. Pierwsze kroki w kierunku poprawy sytuacji zostały podjęte we wrześniu 2020 roku przez Ministerstwo Kultury i Polityki Informacyjnej, które wydało decyzję o przekazaniu w stałe bezpłatne użytkowanie budynku Kościoła św. Mikołaja parafii pw. świętego Mikołaja diecezji kijowsko-żytomierskiej (do 2023 roku), o zwrot którego od lat zabiega polska społeczność Kijowa.

2.10. Karta Polaka

Na mocy ustawy z 7 września 2007 roku zostały wprowadzone regulacje prawne dotyczące Karty Polaka dla osób o pochodzeniu polskim, mieszkających na Wschodzie. Ustanowienie Karty miało być symbolicznym gestem umacniającym więzi z Polską dla osób deklarujących przynależność do narodu polskiego oraz ułatwiającym osiedlanie się w Polsce. Może ją uzyskać również osoba, która przez co najmniej trzy lata była aktywnie zaangażowana w działalność na rzecz języka i kultury polskiej lub polskiej mniejszości. Jest wydawana na okres 10 lat z możliwością przedłużenia, dla

osób powyżej 65 roku życia – na czas nieokreślony³⁹. Karta Polaka nie jest równoważna z obywatelstwem polskim, jednak w myśl art. 52 Konstytucji RP, „osoba, której pochodzenie zostało stwierdzone zgodnie z ustawą, może osiedlać się na terytorium Rzeczypospolitej Polskiej na stałe”⁴⁰. Wprowadzenie ustawy o Karcie Polaka spowodowało wzrost zainteresowania Polską – wiele osób, chcąc wrócić do polskich korzeni, zaczęło poszukiwać dokumentów rodowych w archiwach państwowych i kościelnych. Wzrosła również popularność języka polskiego wśród dzieci, młodzieży i dorosłych. Liczba kart wydawanych na Ukrainie w latach 2008-2018 stanowiła ponad 40% wszystkich wydanych kart (najwięcej kart wydano na Białorusi).

Tabela 4. Karty Polaka wydane na Ukrainie

Karty Polaka	2008-2018	2010	2015	2016	2017	2018
Ogółem	255 325	17 733	23 101	26 904	30 265	34 727
Ukraina	107 636	7 250	8 867	12 684	12 349	15 294

Źródło: *Rocznik Demograficzny*, Główny Urząd Statystyczny, Warszawa 2019, s. 450.

Po 13 latach funkcjonowania Karty Polaka ocena jej skuteczności nie jest jednoznaczna. Dążenie ustawodawcy do

³⁹ E. Żołnierczyk, *Karta Polaka – próba niełatwej oceny*, „Wrocławsko-Lwowskie Zeszyty Prawnicze”, nr 7, Wrocław 2016, s. 209-211.

⁴⁰ Od 1 maja 2014 roku, w myśl przepisów nowej ustawy o cudzoziemcach, posiadacze Karty Polaka mają możliwość uzyskania zezwolenia na pobyt stały, a w dalszej perspektywie nabycia obywatelstwa polskiego. Od 2016 roku mogą oni otrzymywać pomoc finansową przez pierwszy rok po przyjeździe do Polski.

zmniejszenia barier w dostępie do kultury i polskiej tradycji czy form kształcenia osób deklarujących polskość zostało zrealizowane, biorąc pod uwagę zniżki i zwolnienia z opłat w instytucjach kulturalnych i oświatowych, jak również ulgi transportowe dla osób narodowości polskiej lub polskiego pochodzenia⁴¹. Karta Polaka daje liczne uprawnienia, np. w kwestii podejmowania pracy i prowadzenia działalności gospodarczej w Polsce, do bezpłatnego leczenia oraz ubiegania się o polskie obywatelstwo. W rzeczywistości pozostaje jednak dokumentem symbolicznym, a wśród wnioskodawców jest coraz mniej osób mających polskie pochodzenie czy polską tożsamość. Jednocześnie staje się łatwym narzędziem fałszerstw i nielegalnego handlu dokumentami.

2.11. Mniejszość polska po rewolucji godności

Wydarzenia z przełomu 2013/2014 roku ponownie zaktywizowały Polaków. Rewolucja godności zmieniła podejście do wyznaczników tożsamości, języka, wartości historycznych i kulturowych, łącząc przedstawicieli wielu mniejszości narodowych pod wspólnym hasłem demokracji i europeizacji Ukrainy. Psychologiczne aspekty wyzwoliły mechanizm odwagi przyznawania się do bycia Polką/Polakiem, a jednocześnie obywatelem Ukrainy.

⁴¹ M. Wołłejko, *Realizacja ustawy o Karcie Polaka w latach 2008-2011 – sukces czy porażka?*, „Bezpieczeństwo Narodowe” 2011, nr 20, s. 148-158.

Po przejęciu kontroli nad Krymem przez Rosję oraz likwidacji Konsulatu Generalnego RP w Sewastopolu (30 września 2014), krymscy Polacy (3879 osób) utracili swobody obywatelskie oraz możliwość uzyskania wsparcia z zewnątrz. Jedynym dokumentem potwierdzającym pozbawienie możliwości funkcjonowania i zagrożenie dla życia krymskich Polaków jest apel Stowarzyszenia Polaków na Krymie (SPnK)⁴². Agresja Rosji dotknęła również Donbas, w obwodach donieckim i ługańskim (zgodnie ze spisem z 2001 roku) zamieszkiwało wówczas odpowiednio 4343 i 2107 Polaków na ok. 7 mln ludności. Część z nich opuściła miejsce zamieszkania, wspierana przez organizacje polonijne, część zaangażowała się w walki po różnych stronach konfliktu. Część mieszkańców Donbasu przeniosła się na terytoria Ukrainy pozostające pod kontrolą władz w Kijowie, w tym na nieokupowane części obwodów donieckiego i ługańskiego. Jednak nie ma dokładnych danych, ilu uchodźców pochodzenia polskiego wyjechało z okupowanych terytoriów ani ile osób zostało⁴³. Wsparcie ze strony Polski polegało przede wszystkim na

⁴² Apel zaczyna się od słów: „My, etniczni Polacy, zamieszkujący terytorium Krymu, znaleźliśmy się dzisiaj w niebezpieczeństwie, zostaliśmy zakładnikami nieprawnych decyzji i działań samozwańczej «władzy» Krymu oraz uzbrojonych okupantów Rosyjskiej Federacji. Nieprawne władze Krymu wspólnie z władzami Rosji zmuszają nas do przyjęcia obywatelstwa innego państwa albo robią to «automatycznie» w ciągu miesiąca”, *Polacy na Krymie błagają o pomoc*, <https://www.fakt.pl/wydarzenia/swiat/polacy-z-krymu-prosza-o-pomoc/2033dzf> [19.06.2020]; *Stowarzyszenie Polaków na Krymie*, http://opk.at.ua/pl_index.html [09.06.2020].

⁴³ A. Bonusiak, *Aktywność polityczna...*, s. 58-71.

udzieleniu pomocy humanitarnej poszkodowanym w prze-
trwaniu i zaspokojeniu najprostszych potrzeb za pośrednic-
twem konsulatów, organizacji pozarządowych i kościołów.
W dniu 12 czerwca 2014 roku, ze względu na toczące się wal-
ki, działalność konsultatu w Doniecku została zawieszona,
a 27 lutego 2015 – zakończona. Podobnie jak przy poprzedniej
rewolucji na Majdanie, zaktywizowało się środowisko me-
diów, które popularyzowało ideę walki z Wiktorem Januko-
wiczem i informowało o wydarzeniach w języku polskim.

Władze polskie zdecydowały się również na ewakuację
przedstawicieli społeczności polskiej z terenów objętych
konfliktem⁴⁴. W 2015 roku organy państwowe (głównie Mi-
nisterstwo Spraw Zagranicznych RP) przeprowadziły dwie
akcje ewakuacyjne przy współudziale organizacji pozarządo-
wych, w ramach których z Donbasu wyjechało 178 osób. Ewa-
kuowani korzystali z półrocznego programu adaptacyjnego
pod nadzorem Ministerstwa Spraw Wewnętrznych i Admi-
nistracji w ośrodkach w Rybakach i w Łańsku, a po jego za-
kończeniu rozjechali się do różnych miejscowości w Polsce⁴⁵.

⁴⁴ Wydarzenie to było szeroko komentowane w mediach polskojęzycznych na Ukra-
inie i w Polsce, zob. P. Andrusieczko, *Ja nie mogę już tu mieszkać*, http://wyborcza.pl/1,75477,17234661,_Ja_nie_moge_juz_tu_mieszkac_Rozpoczela_sie_ewakuacja.html [07.07.2020]; L. Suchomłynow, *Polacy niczyi?*, <http://polonia.org.ua/polacy-niczyi.html> [07.07.2020]; *Ewakuacja Polaków z Donbasu to fikcja*, <http://wiadomosci.onet.pl/swiat/ewakuacja-polakow-z-donbasu-to-fikcja/egl373> [07.07.2020]; *Ru-
szyła ewakuacja Polaków z Donbasu*, [http://www.tvn24.pl/wiadomosci-ze-swia-
ta,2/ruszy-la-ewakuacja-polakow-z-donbasu,504857.html](http://www.tvn24.pl/wiadomosci-ze-swia-
ta,2/ruszy-la-ewakuacja-polakow-z-donbasu,504857.html) [07.07.2020].

⁴⁵ A. Bonusiak, *Ukraińscy Polacy wobec konfliktu na Ukrainie (2013-2015)*, „Studia Migra-
cyjne – Przegląd Polonijny” 2016, nr 1, s. 12-16; M. Lubicz Miszewski, *Rola ośrodka*

Grupa 63 osób na własną rękę przedostała się na terytorium Polski. Według monitorującej ich sytuację Fundacji Wolność i Demokracja, w przeciwieństwie do ewakuowanych przez organy państwowe, nie zostali otoczeni opieką, nie otrzymują też żadnej pomocy⁴⁶. Pomimo próśb kierowanych do polskich władz przez Polaków z Mariupola oraz Krymu, nie zdecydowano się na zorganizowanie kolejnych, podobnych działań dla Polaków z okupowanych terenów.

3. Prognozy i rekomendacje

Biorąc pod uwagę współczesne tendencje migracyjne i poziom mobilności, zwłaszcza młodych pokoleń, mniejszości narodowe będą odgrywały ważną rolę w życiu społeczno-politycznym Ukrainy. Polacy na Ukrainie powinni przyjąć postawę proaktywną oraz stać się bardziej „widoczną” mniejszością, która zajmuje jasne stanowisko w ważnych sprawach państwowych. Przy braku polityki mniejszościowej ze strony władz ukraińskich, ciężar zadbania o interesy Polaków na Ukrainie oraz wsparcia finansowego będzie spoczywać na stronie polskiej. Bez pomocy finansowej RP i organizacji opiekujących się interesami Polaków na Ukrainie przetrwanie organizacji i mediów polonijnych będzie bardzo trudne.

adaptacyjnego w przystosowaniu się Polaków ze Wschodu do życia w Polsce, „Studia BAS” 2019, nr 4, s. 221-240, <http://www.studiabas.sejm.gov.pl> [07.07.2020].

⁴⁶ A. Bonusiak, *Ukraińscy Polacy wobec konfliktu...*, s. 9-10.

Spadkowej tendencji liczebności Polaków na Ukrainie nie da się zatrzymać. Przyczyn jest kilka: coraz mniej przedstawicieli starszych pokoleń, którzy są autentycznymi nosicielami polskiej tożsamości językowej, kulturowej i religijnej, postępujące procesy akulturacji i asymilacji społecznej ludności o rodowodzie polskim, wyjazdy młodych pokoleń ukraińskich Polaków na studia i do pracy w Polsce (zwłaszcza posiadaczy Karty Polaka), ograniczenie podstawowych swobód Polaków przez Federację Rosyjską na okupowanych terenach Ukrainy etc. Wyzwaniem jest zapewnienie możliwości realizacji praw obywatelom Ukrainy, którzy deklarują przywiązanie do polskości. W tym celu działania władz polskich (ale także działaczy społecznych, organizacji pozarządowych, instytucji kościelnych, liderów polonijnych wspólnot lokalnych) powinny skupić się na wzmocnieniu potencjału społeczności polskiej w zachowaniu języka i oświaty, tradycji i kultury, obcowania z polską historią. W działaniach tych należy uwzględnić fakt, że sytuacja Polaków zamieszkujących wschodnie i zachodnie tereny Ukrainy jest odmienna. Należy też wziąć pod uwagę ludność pozostałą na terenach okupowanych przez Rosję (w tzw. DNR i ŁNR) oraz na anektowanym Krymie, która liczy na pomoc.

Zwiększenie efektywności działań można uzyskać przez wsparcie szkół z nauczaniem języka polskiego w systemie oświaty Ukrainy, szkół organizacji polonijnych oraz prowadzonych przez inne podmioty, także przez kierowanie nauczycieli z Polski (szczególnie po 2023 roku). Język polski

stał się popularny nie tylko wśród przedstawicieli mniejszości polskiej. Rewolucja informatyczna stworzyła nowe możliwości szybkiej i bezpośredniej komunikacji, co zwiększa zainteresowanie kulturą sąsiada i jego językiem wśród dzieci i młodzieży ukraińskiej. Rozwiązanie kluczowych problemów lokalowych, zwiększenie ilości podręczników i pomocy dydaktycznych, ulepszanie programów nauczania i doskonalenia zawodowego nauczycieli wymagają podejścia systemowego. Oprócz tradycyjnych form nauczania, należy popularyzować język polski metodami niekonwencjonalnymi, przede wszystkim wykorzystując gry i aplikacje internetowe (preferowane przez pokolenie millenialsów). O ile informacje o Polsce współczesnej są dostępne w sieci, o tyle należy zadbać o rozpowszechnianie wiedzy na temat historii Polski, opowiadanej z zachowaniem szacunku wobec sąsiada. Działalność polonijna powinna skupiać się również na zaangażowaniu młodzieży polskiego pochodzenia, wykształconej w Polsce, do rozwoju relacji polsko-ukraińskich.

Ważne jest także szerzenie kultury żywego słowa polskiego za pomocą wymian kulturalnych, naukowych, handlowych i międzyludzkich. Znacząco wzrosły możliwości aktywizacji środowisk młodzieżowych w skali regionów, zwłaszcza przygranicznych, ale też integracja różnych pokoleń Polonii i Polaków za granicą. W ten sposób zapewniana jest ciągłość pamięci historycznej i kulturowej wspólnoty polskiej na Ukrainie. Do spektrum już realizowanych programów i inicjatyw należy dodać te, które będą promować

język i kulturę polską w środowiskach, gdzie Polacy żyją w rozproszeniu lub małych grupach w celu minimalizowania antagonizmów polsko-ukraińskich. Warto zadbać o większe rozpowszechnianie informacji i promowanie wydarzeń związanych z funkcjonowaniem mniejszości polskiej, problemów czy wyzwań dotyczących Polonii w mediach ukraińskich.

Zarówno władze polskie, jak i władze ukraińskie powinny zadbać o to, aby kwestie problematyczne w relacjach polsko-ukraińskich (jak współpraca Instytutów Pamięci Narodowej Polski i Ukrainy) nie odciskały piętna na sposobie, w jaki traktowane są mniejszości. Nie można również dopuścić do dezawuowania Polaków w historii Ukrainy – nie chodzi tylko o rewindykację polskiego dziedzictwa historycznego i kulturalnego, ale przede wszystkim o protekcjonalizm polskości i zachowanie jej dla przyszłych pokoleń.

Warunki społeczno-ekonomiczne Polaków, tak jak całego społeczeństwa ukraińskiego, są trudne. Wojna uniemożliwia działalność polskim placówkom dyplomatyczno-konsularnym oraz organizacjom pozarządowym realizującym programy polonijne na wschodnich terenach Ukrainy. Pomoc materialna ze strony państwa ukraińskiego dla polskich organizacji jest, jak dotychczas, dość znikoma. Stąd wyzwaniem dla polskiego rządu będzie zapewnienie systematycznego wsparcia finansowego działalności Polaków na Ukrainie. W tym celu potrzebne będą kompleksowa ocena skuteczności dotychczasowych działań oraz opracowanie

wskazówek i rekomendacji ze strony przedstawicieli środowisk polonijnych.

Polacy i Polonia w niepodległej Ukrainie wpłynęli na odrodzenie się tu języka polskiego, kultury i tradycji, życia wspólnoty rzymskokatolickiej. Jednak integracja z ukraińskim społeczeństwem powoduje spadek liczebności osób deklarujących polskie pochodzenie. Potrzebna jest taka polityka władz polskich i ukraińskich, aby zmniejszenie liczebności Polaków nie skutkowało zmniejszeniem ich aktywności i skuteczności działań, gdyż sytuacja społeczno-polityczna Polaków na Ukrainie (jak i Ukraińców w Polsce) jest papierkiem lakmusowym wzajemnych relacji polsko-ukraińskich.

Bibliografia

- Andrusieczko P., *Ja nie mogę już tu mieszkać*, http://wyborcza.pl/1,75477,17234661,_Ja_nie_moge_juz_tu_mieszkac_Rozpoczela_sie_ewakuacja.html [07.07.2020].
- Apel o odnowienie jedności organizacji polonijnych na Ukrainie*, <http://polonews.in.ua/polonia/a-p-e-l-o-odnowienie-jednosci-organizacji-polonijnych-ukraina/> [20.06.2020].
- Baza organizacji oraz instytucji polskich i polonijnych za granicą, stan na 03.01.2019*, Główny Urząd Statystyczny, <https://stat.gov.pl/obszary-tematyczne/ludnosc/polonia-i-polacy-w-swiecie/baza-organizacji-i-instytucji-polskich-i-polonijnych-za-granica,2,3.html> [20.06.2020].
- Bonusiak A., *Aktywność polityczna Polaków na Litwie i Ukrainie na przełomie XX i XXI wieku. Studium przypadków*, „Polityka i Społeczeństwo” 2014, nr 1, s. 57-71.

- Bonusiak A., *Polacy w niepodległej Ukrainie. Analiza strukturalno-funkcjonalna*, Rzeszów 2013.
- Bonusiak A., *Ukraińscy Polacy wobec konfliktu na Ukrainie (2013-2015)*, „Studia Migracyjne – Przegląd Polonijny” 2016, nr 1, s. 5-24.
- Dzwonkowski R., *Polacy na dawnych kresach wschodnich. Z problematyki narodowościowej i religijnej*, Lublin 1994.
- Eberhardt P., *Ludność polska na Białorusi, Litwie i Ukrainie według ostatnich spisów powszechnych*, „Roczniki Nauk Społecznych” 2005, t. XXXIII, z. 1, s. 145-164.
- Eberhardt P., *Polska ludność kresowa. Rodowód, liczebność, rozmieszczenie*, Warszawa 1998.
- Ewakuacja Polaków z Donbasu to fikcja, <http://wiadomosci.onet.pl/swiat/ewakuacja-polakow-z-donbasu-to-fikcja/egl373> [07.07.2020].
- Krasowska H., *Sytuacja Polaków na Ukrainie w związku z konfliktem zbrojnym (na przykładzie Bukowiny Karpackiej i Ukrainy Południowo-Wschodniej)*, Warszawa 2016.
- Kupczak J. M., *Polskie Stowarzyszenie Kulturalno-Oświatowe na Ukrainie (stan z 1990 r.)*, [w:] *Mniejszości polskie i Polonia w ZSRR*, red. H. Kubiak, T. Paleczny, J. Rokicki, M. Wawrykiewicz, Wrocław–Warszawa–Kraków 1992, s. 251-262.
- Lubicz Miszewski M., *Rola ośrodka adaptacyjnego w przystosowaniu się Polaków ze Wschodu do życia w Polsce*, „Studia BAS” 2019, nr 4, <http://www.studiabas.sejm.gov.pl> [07.07.2020].
- Misja i zadania Instytutów Polskich na świecie, <http://www.polinst.kyiv.ua/pol/mission.html> [21.06.2020].
- Partia Polaków Ukrainy rodzi się długo, <https://kresy24.pl/partia-polakow-ukrainy-rodzi-sie-dlugo/> [23.06.2020].
- Placówki oświatowe na Ukrainie. Informator, Fundacja Wolność i Demokracja, Warszawa 2015.
- Polacy na Krymie błagają o pomoc, <https://www.fakt.pl/wydarzenia/swiat/polacy-z-krymu-prosza-o-pomoc/2033dzf> [19.06.2020].

- Raport o sytuacji Polonii i Polaków za granicą 2009*, Ministerstwo Spraw Zagranicznych, 2009.
- Raport o sytuacji Polonii i Polaków za granicą 2012*, Ministerstwo Spraw Zagranicznych, Departament Współpracy z Polsnią, Warszawa 2013.
- Rudnicki S., *Instytucjonalizacja ruchu polskiego na Ukrainie w latach 1988-1991*, <https://ispan.waw.pl/journals/index.php/sn/article/view/sn.2013.011> [20.06.2020].
- Ruszyła ewakuacja Polaków z Donbasu, <http://www.tvn24.pl/wiadomosci-ze-swiatea,2/ruszyta-ewakuacja-polakow-z-donbasu,504857.html> [07.07.2020].
- Senacka pomoc trafiła już do Polonii w 62 krajach*, Senat Rzeczypospolitej Polskiej, <https://www.senat.gov.pl/aktualnosci/art,11921,senacka-pomoc-trafila-juz-do-polonii-w-62-krajach.html> [05.07.2020].
- Stowarzyszenie Polaków na Krymie*, http://opk.at.ua/pl_index.html [09.06.2020].
- Suchomłynow L., *Polacy niczyi?*, <http://polonia.org.ua/polacy-niczyi.html> [07.07.2020].
- Traktat między Rzeczpospolitą Polską a Ukrainą o dobrym sąsiedztwie, przyjaznych stosunkach i współpracy, sporządzony w Warszawie dnia 18 maja 1992 r.*, Dz. U. 1993 nr 125 poz. 573, <http://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/download.xsp/WDU19931250573/O/D19930573.pdf> [20.06.2020].
- Tworzymy partię, „Dziennik Kijowski” 2011, nr 17, s. 1-2.
- Układ o stowarzyszeniu między Unią Europejską i jej państwami członkowskimi, z jednej strony, a Ukrainą, z drugiej strony*, Dz. Urz. UE 2014 L 161, http://oide.sejm.gov.pl/oide/index.php?option=com_content&view=article&id=14842#1 [20.06.2020].
- Umowa między Rządem Rzeczypospolitej Polskiej a Rządem Ukrainy o współpracy w dziedzinie kultury, nauki i oświaty, sporządzona w Kijowie dnia 20 maja 1997 r.*, Dz. U. 2000 nr 3

- poz. 29, <http://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/DocDetails.xsp?id=W-DU20000030029> [20.06.2020].
- Wołłejko M., *Realizacja ustawy o Karcie Polaka w latach 2008-2011 – sukces czy porażka?*, „Bezpieczeństwo Narodowe” 2011, nr 20, s. 149-158.
- Wyjaśnienia MSZ w związku z ustawą o edukacji i nauczaniem w języku polskim na Ukrainie, Ministerstwo Spraw Zagranicznych RP, 07.09.2017, http://www.msz.gov.pl/pl/p/msz_pl/c/MOBILE/aktualnosci/dla_mediow/sprostowania/wyjasnienia_msz_w_zwiazku_z_ustawa_o_educacji_i_nauczania_w_jezyku_polskim_na_ukrainie [21.06.2020].
- Wzmacniamy polskie media na Ukrainie, Fundacja Wolność i Demokracja, <https://wid.org.pl/category/wzmacniamy-polskie-media/media-polskie-na-ukrainie/> [01.07.2020].
- Zjednoczenie nauczycieli Polskich na Ukrainie, <http://znpu.org.ua/znpu/centrum-metodyczne/> [29.06.2020].
- Żołnierczyk E., *Karta Polaka – próba niełatwej oceny*, „Wrocławsko-Lwowskie Zeszyty Prawnicze” 2016, nr 7, s. 207-218.
- Всесоюзная перепись населения 1970 года. Национальный состав населения по республикам СССР, <http://www.demoscope.ru/weekly.html> [20.06.2020].
- Всесоюзная перепись населения 1979 года. Национальный состав населения по республикам СССР, <http://www.demoscope.ru/weekly.html> [20.06.2020].
- Всесоюзная перепись населения 1989 года. Национальный состав населения по республикам СССР, <http://www.demoscope.ru/weekly.html> [20.06.2020].
- Декларація прав національностей України, „Відомості Верховної Ради України”, nr 53/1991, <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1771-12> [20.06.2020].

- Закон України Про громадські об'єднання, „Відомості Верховної Ради України” 2013, nr 1, <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4572-17#Text> [20.06.2020].*
- Закон України Про національні меншини в Україні, „Відомості Верховної Ради України”, nr 36, 1992, [https:// zakon.rada.gov.ua/laws/show/2494-12](https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2494-12) [20.06.2020].*
- Конституція України, „Відомості Верховної Ради України” 1996, nr 30, <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80> [20.06.2020].*
- Постанова Кабінету Міністрів України Про затвердження Положення про Державну службу України з етнополітики та свободи совісті та внесення змін до Положення про Міністерство культури України, nr 885 з dn. 16.10.2019, [https:// zakon.rada.gov.ua/laws/show/812-2019-%D0%BF](https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/812-2019-%D0%BF) [20.06.2020].*
- Про кількість та склад населення України за підсумками Всеукраїнського перепису населення 2001 року, <http://www.2001.ukrcensus.gov.ua/results/general/nationality> [22.06.2020].*
- Релігійні організації в Україні (станом на 1 січня 2019 р.), https://risu.org.ua/ua/index/resources/statistics/ukr_2019/75410/?fbclid=IwAR1qUPiaLLmMSh480L1eWLS9YOiynCkYaFxotwoca5lnKd8FnNDtwAwiQnI [05.07.2020].*
- Скільки дітей в Україні навчаються мовами національних меншин?, „Слово і діло”, <https://www.slovoidilo.ua/2017/09/26/infografika/polityka/skilky-ditej-ukrayini-navchayutsyatomamy-naczionalnyx-menshyn> [01.07.2020].*
- Словарь национальностей Всесоюзной переписи населения 1959 года, „Население и общество”, http://www.demoscope.ru/weekly/knigi/alfavit/nacionaln_1959.html [23.06.2020].*

